

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

امام خمینی (قدس سره):

نقش زن در جامعه بالاتر از نقش مرد است؛ برای این که بانوان علاوه بر این که خودشان یک قشر فعال در همه ابعاد هستند، قشرهای فعال را در دامن خودشان تربیت می کنند. خدمت مادر به جامعه از خدمت معلم بالاتر است، و از خدمت همه کس بالاتر است، و این امری است که انبیا می خواستند. می خواستند که بانوان قشری باشند که آنها تربیت کنند جامعه را، و شیرزنان و شیرمردانی به جامعه تقدیم کنند.

صحیفه امام، ج ۱۴، ص ۹۷.

رهبر معظم انقلاب اسلامی (مد ظله العالی):

زن مسلمان ایرانی، تاریخ جدیدی را پیش چشم زنان جهان گشود و ثابت کرد که می توان زن بود، عفیف بود، محجبه و شریف بود، و در عین حال، در متن و مرکز بود؛ می توان سنگر خانواده را پاکیزه نگاه داشت و در عرصه سیاسی و اجتماعی نیز، سنگر سازی های جدید کرد و فتوحات بزرگ به ارمغان آورد.

در انقلاب اسلامی و در دفاع مقدس، زنانی ظهور کردند که می توانند تعریف زن و حضور او در ساحت رشد و تهذیب خویش، و در ساحت حفظ خانه سالم و خانواده متعادل، و در ساحت ولایت اجتماعی و جهاد و امر به معروف و نهی از منکر و جهاد اجتماعی را جهانی کنند و بنیست های بزرگ را در هم بشکنند.

پیام به کنگره هفت هزار زن شهید کشور

۱۳۹۱/۱۲/۱۶

ره‌توشه راهیان نور

متون علمی - آموزشی مبلغان

رمضان المبارک ۱۴۳۸ هـ. ق - ۱۳۹۶ هـ. ش

(ویژه خواران)

تهیه و تدوین:

دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم

معاونت فرهنگی و تبلیغی

گروه تأمین منابع

عنوان و نام پدیدآور: متون علمی - آموزشی مبلغان ویژه رمضان ۱۴۳۸ هـ ق - ۱۳۹۶ هـ ش (ویژه خواهران) / جمعی از نویسندگان گروهی از پژوهشگران [مؤسسه بوستان کتاب]: تهیه و تدوین معاونت فرهنگی و تبلیغی دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.

مشخصات نشر: مؤسسه بوستان کتاب، ۱۳۹۶

مشخصات ظاهری: ۱۷۲ ص.

شابک: : 4-1823-964-09-978

وضعیت فهرست نویسی: فیا

موضوع: اسلام -- تبلیغات -- راهنمای آموزشی

موضوع: Islam -- Missions -- Study and teaching

موضوع: اسلام -- مقاله ها و خطابه ها

موضوع: Islam -- Addresses, essays, lectures

موضوع: خانواده‌ها -- جنبه‌های مذهبی -- اسلام

موضوع: Families -- Religious aspects -- Islam

موضوع: زنان در اسلام

موضوع: Women in Islam

موضوع: رمضان

موضوع: Ramadan

شناسه افزوده: حوزه علمیه قم، دفتر تبلیغات اسلامی، بوستان کتاب قم

شناسه افزوده: حوزه علمیه قم، دفتر تبلیغات اسلامی، گروه تأمین منابع

رده بندی کنگره: ۱۳۹۶ ۶۲/۸۸۶ BP11

رده بندی دیویی: ۲۹۷/۰۴۵

شماره کتابشناسی ملی: ۴۶۶۵۹۷۳

ره‌توشه ر اهیان نور «ویژه خواهران»

متون علمی - آموزشی مبلغان

رمضان المبارك ۱۴۳۸ هـ ق - ۱۳۹۶ هـ ش

- تهیه و تدوین: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت فرهنگی و تبلیغی
- نویسندگان: گروهی از پژوهشگران
- ناظران علمی: سعید روستاآزاد، علی اکبر مؤمنی و علی‌رضا انصاری
- ناشر: مؤسسه بوستان کتاب
- نوبت چاپ: اول، ۱۳۹۶
- شمارگان: ۱۵۰۰ نسخه
- قیمت: ۱۰۰۰۰ تومان
- چاپ و صحافی: چاپخانه مؤسسه بوستان کتاب

گروه تأمین منابع: ۰۲۵_۳۷۷۴۰۳۹۷ پست الکترونیکی: tabligh@dte.ir

با قدردانی از همکاری که در تولید و نشر این اثر نقش داشته‌اند:

- ویراستار: محمد مرادی حسین‌آباد ● صفحه‌آرا: اکبر اسماعیل‌پور
- کارشناس تحریریه: علی‌رضا انصاری ● کارشناس اجرایی ره‌توشه: محمدمهدی تقدمی
- صابری ● مسئول چاپ و نشر: سید حسین موسوی مجاب.

تمام حقوق این اثر محفوظ است.

فهرست مطالب

سخن نخست	۱۳
معنویت در خانواده؛ ضرورت‌ها و راهکارها	۱۵
معنویت و ویژگی‌های آن	۱۶
راهکارهای گسترش معنویت در خانواده	۱۶
۱. تشکیل خانواده بر مبنای اخلاق و معنویت	۱۶
۲. انجام واجبات دینی و ترک محرمات	۱۷
۳. معرفی الگوهای معنوی و اخلاقی	۱۹
۴. برداشت صحیح از دین	۲۱
۵. پرهیز از برداشت‌های انحرافی از معنویت	۲۳
۶. قناعت‌گرایی	۲۵
۷. مدیریت رسانه‌ها	۲۶
نقش والدین در تربیت فرزندان	۲۹
مرحله پیش از تولد	۲۹
۱. انتخاب همسر شایسته	۳۰

۳۰	۲. لقمه حلال
۳۲	مرحله پس از تولد
۳۲	۱. شیر دادن
۳۳	۲. تعلیم و تربیت
۳۵	۳. ازدواج
۳۷	۴. احترام
۳۸	۵. نظارت و هدایت
۳۹	۶. تشویق
۴۰	۷. محبت
۴۳	روان‌شناسی بلوغ دختران و وظایف والدین
۴۳	تعریف بلوغ
۴۶	ویژگی‌های بلوغ دختران
۴۶	۱. جسمی و حرکتی
۴۶	۲. عقلی و ذهنی
۴۸	۳. ویژگی‌های عاطفی
۴۹	۴. ویژگی‌های فردی - اجتماعی
۵۰	۵. تدریجی بودن تحقق بلوغ روانی
۵۱	وظایف والدین در زمان بلوغ دختران
۵۷	بهبودسازی اوقات فراغت دختران
۵۷	مفهوم‌شناسی
۵۸	اهمیت اوقات فراغت در اسلام
۵۹	برنامه‌ریزی اوقات فراغت

زمینه‌ها و کارکردهای اوقات فراغت دختران	۶۱
۱. مطالعه و تحقیق	۶۱
۲. نویسندگی و تدوین مقاله	۶۳
۳. انس با کتاب و کتابخانه	۶۴
۴. اهتمام به مسائل مذهبی و معنوی	۶۶
۵. سفر و گردش	۶۷
۶. شرکت در اردوهای علمی، زیارتی و تفریحی	۷۰
۷. صله‌رحم	۷۱
۸. تفریحات سالم	۷۱
تأثیر بازی‌های رایانه‌ای بر باور کودکان	۷۳
تأثیر بازی بر کودکان از دیدگاه اسلام	۷۴
مبارزه با عقاید اسلامی	۷۵
۱. نفی توحید و رواج شرک	۷۵
۲. نفی عدالت خداوند	۷۶
۳. قداست زدایی از نبوت	۷۷
۴. قداست زدایی از امامت	۷۸
۵. معاد زدایی	۸۱
نفرت افکنی	۸۲
حس بی‌زاری نسبت به سایر مقدسات اسلام	۸۴
زشت‌نمایی نمادهای اسلامی و ترویج نمادهای ماسونی	۸۴
نقش زن در تحقق اقتصاد مقاومتی	۸۷
زنان و اهداف راهبردی اقتصاد مقاومتی	۸۸

- زنان و راه‌های تحقق اقتصاد مقاومتی ۹۰
۱. زنان و تولید ملی ۹۰
- الف) تربیت نیروی کارآمد ۹۱
- ب) مصرف کالای داخلی ۹۲
- ج) به‌گردش درآوردن نقدینگی در چرخه تولید ۹۳
- د) مشاغل خانگی ۹۵
۲. زنان و اصلاح الگوی مصرف ۹۶
- الف) مدیریت مصرف ۹۷
- ب) پرورش روحیه قناعت ۹۸
- ج) پرهیز از اسراف ۹۹
- د) پرهیز از تجمل‌گرایی ۱۰۰
۳. ارتقای روحیه استقامت ۱۰۲
- آسیب‌شناسی شغل‌های نامناسب زنان ۱۰۳
- آسیب‌های فردی ۱۰۳
۱. ابزار تبلیغات ۱۰۳
۲. آزارهای اخلاقی ۱۰۶
۳. آزار جنسی ۱۰۸
۴. آسیب روانی ۱۰۸
۵. آسیب‌های جسمی ۱۰۹
۶. حقوق و مزایای ناچیز ۱۱۰
- آسیب‌های خانوادگی ۱۱۰
۱. برخورد آمرانه ۱۱۰

۲. تعارض در باورها ۱۱۱
- آسیب‌های اجتماعی ۱۱۲
۱. تغییر نگاه دیگران ۱۱۲
۲. تنزل جایگاه اجتماعی ۱۱۲
۳. ارتکاب اعمال مجرمانه ۱۱۳
- بایسته‌های اخلاقی فضای مجازی ۱۱۵**
- ویژگی فضای مجازی ۱۱۶
- آمار کاربران فضای مجازی در ایران ۱۱۶
- حضور زنان در فضای مجازی ۱۱۷
۱. به خطر افتادن حریم شخصی ۱۱۷
۲. ترویج تبرج و تن‌آرایی ۱۱۷
۳. شکل‌گیری دوستی‌های نامتعارف ۱۱۸
۴. گسترش طلاق عاطفی ۱۱۸
۵. اختلال در روابط زن و شوهر ۱۱۸
۶. شکاف نسل‌ها ۱۱۹
۷. احساس نارضایتی از زندگی ۱۱۹
- بایسته‌های اخلاقی فضای مجازی ۱۲۰**
۱. مدیریت زمان ۱۲۱
۲. حریم خصوصی افراد ۱۲۱
۳. مصادیق نقض حریم خصوصی در فضای مجازی ۱۲۳
۴. رعایت حقوق معنوی ۱۲۴
۵. صداقت ۱۲۴

۶. پرهیز از شایعه‌پراکنی ۱۲۵
۷. پاسبانی حیا ۱۲۷
۸. پاسداشت حریم‌ها ۱۲۹
- زن، اعتماد بیجا و پیامدهای ناگوار آن ۱۳۱
- مفهوم‌شناسی ۱۳۲
- زن و انواع اعتماد بیجا ۱۳۲
- الف) انتخاب دوست ۱۳۲
- ب) تشکیل خانواده ۱۳۵
- اعتماد نابجا در انتخاب همسر ۱۳۶
- علل اعتماد نابجا و تأثیر آن بر انتخاب همسر ۱۳۷
- ارتباط بیشتر، شناخت بهتر ۱۳۷
۱. آسیب‌ها و لطمه‌های شدید عاطفی ۱۳۹
۲. محرومیت از ازدواج پاک و از دست دادن فرصت‌ها ۱۴۰
۳. افسردگی، اعتیاد، خودکشی و ناهنجاری‌های جنسی ۱۴۰
۴. بدبینی و نفرت از جنس مخالف ۱۴۱
- ج) روابط اجتماعی ۱۴۱
- زن و آسیب‌های پس از طلاق ۱۴۵
- آسیب‌های فردی طلاق ۱۴۶
۱. مشکلات روحی و جسمی ۱۴۶
۲. ناامیدی و ترس از آینده ۱۴۷
۳. احساس گناه ۱۴۷
۴. کاهش رضایت از زندگی ۱۴۸

۱۴۹	.....	۵. دلهره از ازدواج مجدد
۱۵۰	.....	آسیب‌های اجتماعی طلاق
۱۵۰	.....	۱. کاهش فرصت‌های ازدواج
۱۵۱	.....	۲. مشکلات معیشتی
۱۵۲	.....	۳. بدبینی و بی‌اعتمادی به زنان مطلقه
۱۵۴	.....	۴. سرزنش توسط جامعه
۱۵۵	.....	۵. گرایش به ناهنجاری
۱۵۹	.....	کتابنامه
۱۵۹	.....	الف) کتب
۱۶۸	.....	ب) مقالات
۱۷۱	.....	ج) سایت‌ها

سخن نخست

در آیین کمال‌بخش اسلام، زن از جایگاهی بس سترگ و تعیین‌کننده در رشد و تعالی جامعه برخوردار است و شناخت ارزش‌ها و نیازهای او و نیز پاسداری و صیانت این گل‌عطر آگین الهی از هرگونه آسیب اجتماعی و روانی، تأثیر ژرفی در تحقق اهداف مقدّس نظام اسلامی دارد و غفلت از این حقیقت، آثار زیانباری را بر پیکر اجتماع بر جای می‌نهد؛ چه اینکه زنان هر جامعه، به عنوان نخستین مربیان انسان، بی‌بدیل‌ترین نقش را در تعلیم و تربیت یا پیشرفت و اعتلای اجتماع در عرصه‌های مختلف ایفا می‌کنند. به همین جهت، اهتمام جدی و عملی به مسائل و نیازهای اساسی این قشر بنیادین، پیامدهای مبارکی را برای همگان به ارمغان خواهد آورد.

آنچه پیش‌رو دارید ره‌توشه خواهران مبلغ است، که به همت شماری از نویسندگان فاضل پدید آمده و به بررسی مسائل و مشکلات حوزه خانواده پرداخته است. امیدواریم مباحث این ره‌توشه به توسعه هر چه بیشتر سبک زندگی اسلامی بینجامد و مبلغان محترم بیش از پیش، در مسیر ترویج معارف اهل بیت علیهم‌السلام و تربیت معنوی آحاد جامعه توفیق یابند.

راهکارهای معنویت در خانواده، آسیب‌های پس از طلاق، نقش والدین در

تربیت فرزندان، بلوغ دختران و وظایف والدین، آسیب‌شناسی شغل‌های نامناسب زنان، بهینه‌سازی اوقات فراغت دختران و نیز مقوله اعتماد در زندگی، از جمله مباحثی است که در این کتاب به آنها پرداخته شده است.

یکی از ویژگی‌های درخور توجه این نوشتار، اهتمام به موضوعات روز، همچون: نقش زنان در دستیابی به اقتصاد مقاومتی، تأثیر بازی‌های رایانه‌ای بر باور کودکان و نیز بایسته‌های اخلاقی فضای مجازی است که نکات خوبی را در دسترس خوانندگان قرار می‌دهد و خاصه برای مبلغان محترم، بسیار راهگشاست.

در پایان، از تمام مبلغان گرامی خواهشمندیم، چنانچه درباره مقالات و مطالب عرضه شده در این کتاب، انتقاد یا پیشنهادی دارند، ما را از نظرات سازنده خویش مطلع نمایند تا به توفیق الهی و مساعدت همگان، بر کیفیت و کارآمدی مجموعه‌های بعدی افزوده شود.

ضمن تشکر از نویسندگان محترم این اثر، از همه کسانی که در آماده‌سازی و سامان‌دهی کتاب حاضر صادقانه تلاش نمودند، به‌ویژه از زحمات حجت‌الاسلام والمسلمین علی‌اکبر مؤمنی، رئیس محترم گروه تأمین منابع تبلیغی، سپاسگزاری می‌نمایم.

سعید روستاآزاد

معاون فرهنگی و تبلیغی

دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم

معنویت در خانواده؛ ضرورت‌ها و راهکارها

اعظم نوری*

اشاره

خانواده، به‌عنوان رکن بنیادین جامعه انسانی، نقش مهمی در سلامت اجتماع بشری دارد و نهاد خانواده همواره محمل فرهنگ‌های گوناگون و یا محل آغاز حرکت‌های بزرگ علمی، سیاسی و فرهنگی بوده است؛ بنابراین بدون توجه به آن هرگز نمی‌توان به سلامت روحی و کمالی فرد یا جامعه انسانی اندیشید.

با وجود این اصل روشن، خانواده امروزی به‌تبع فرهنگ جهانی‌سازی، آماج نفوذ و گسترش فرهنگ مادی‌گرایانه جهان غرب قرار گرفته است؛ فرهنگی که می‌کوشد هر روز آن را به نام تمدن، از دین و معنویت دور کند؛ چراکه تمدن غربی بر اساس انسان‌محوری و دنیاگرایی است و همواره خود را از ارتباط با آفریننده جهان و معنویت و اخلاق بی‌نیاز می‌بیند و اجرای قوانین الهی را در جوامع برنمی‌تابد.

ازاین‌رو بحث معنویت در خانواده تلاش ویژه‌ای را می‌طلبد، تا بتوان به این وسیله، بر کمال و تعالی خانواده و در ادامه، کمال و سالم‌سازی جامعه و افراد آن

---

* کارشناس ارشد رشته تفسیر، پژوهشگر مطالعات زنان و خانواده جامعه‌الزهراء (ع).

افزود. همان طور که در بیانات رهبر معظّم انقلاب آمده است: «همه ارزش های معنوی را می توان از درون کانون گرم خانواده بیرون کشید و معنویات را در سطح جامعه گستراند».^۱

نوشتار پیش رو، به تبیین راهکارهای گسترش معنویت در خانواده معاصر می پردازد.

معنویت و ویژگی های آن

در تعریف معنویت آمده است: احساس بامعنا بودن جهان هستی، حیات انسان و رابطه انسان و جهان به گونه ای که بتوان تفسیری معنوی از جهان ارائه کرد؛ زیرا هستی زمانی بامعناست که تحت سیطره قدرتی مطلق و بی کران اداره شود و انسان در دامن این هستی، از جایگاهی رفیع و ارزشمند برخوردار باشد و وجهی مشترک میان خود و هستی بیابد.^۲

مهم ترین ویژگی های معنویت، باور به وجود خداوند سبحان، اعتقاد به معاد و تسلیم در برابر فرامین الهی است. اگر این امور در میان اعضای خانواده وجود داشته باشد، می توان فضای آن خانواده را معنوی و روحانی دانست.

راهکارهای گسترش معنویت در خانواده

بهترین راهکارهایی که زمینه ایجاد فضای معنوی و حاکمیت دین در رفتار و اعتقادات اعضای خانواده را فراهم می نماید، عبارت اند از:

۱. تشکیل خانواده بر مبنای اخلاق و معنویت

بر اساس تعالیم اسلامی، ایمان و داشتن باورهای دینی، مهم ترین معیار در

۱. سخنرانی رهبر معظّم انقلاب، ۱۳۸۴/۳/۲۵.

۲. جوادی آملی، تفسیر موضوعی قرآن، ج ۱، ص ۲۳۵.

انتخاب همسر محسوب می‌شود. این شرط، یک ملاک مطلق است؛ زیرا اگر فردی فاقد ایمان و اعتقادات دینی باشد، هرچند از ویژگی‌های دیگری مانند زیبایی، اصالت خانوادگی، ثروت یا تحصیلات برخوردار باشد، همسر مناسبی نیست. قرآن کریم فرموده: «وَلَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ حَتَّىٰ يُؤْمِنَنَّ وَلَا مَهً مُّؤْمِنَةً حَتَّىٰ مِنْ مُشْرِكَةٍ وَلَا أُعْجَبَتْكُمْ وَلَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكِينَ حَتَّىٰ يُؤْمِنُوا وَلَعَبُدْ مُؤْمِنٌ حَتَّىٰ مِنْ مُشْرِكٍ وَلَا أُعْجَبَكُمْ»^۱ و با زنان مشرک ازدواج نکنید؛ تا زمانی که ایمان بیاورند. قطعاً کنیز باایمان، از زن آزاد مشرک، بهتر است؛ هرچند [زیبایی، مال و موقعیت او] شما را خوش آید و زنان باایمان را به ازدواج مردان مشرک درنیاورید؛ تا زمانی که ایمان آورند. مسلماً برده باایمان، از مرد آزاد مشرک، بهتر است؛ هرچند [زیبایی، مال و موقعیت او] شما را خوش آید».

بر اساس مضمون آیه، ازدواج با فرد غیردین‌دار، انسان را از سعادت اخروی باز می‌دارد؛ زیرا ایمان و باورهای دینی، به‌عنوان نگرش اصلی و محوری، بر تمام ابعاد و شخصیت افراد اثرگذار است و دیدگاه‌های او را نسبت به شغل، ازدواج، تحصیل و حتی اموری مانند نوع تفریح و نوع علاقه و گرایش تحت تأثیر قرار می‌دهد.

۲. انجام واجبات دینی و ترک محرمات

از جمله مهم‌ترین راهکارها در زمینه توجه به امور معنوی خانواده، انجام واجبات دینی و پرهیز از محرمات است؛ هم در عرصه خانواده و هم در محیط جامعه. برای مثال، یکی از واجبات دینی به‌دست‌آوردن رزق حلال و پرداخت خمس و زکات است که به تعبیر روایات، تأثیر مستقیمی بر هدایت یا ضلالت فرزندان

دارد. در سوره مؤمنون آمده است: «يَا أَيُّهَا الرُّسُلُ كُلُّوَا مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَاعْمَلُوا صَالِحًا؛^۱ ای فرستادگان! از غذاهای پاک بخورید و عمل صالح انجام دهید». با توجه به ترتیب دو جمله «از غذاهای پاکیزه بخورید» و «عمل صالح انجام دهید»، می‌توان گفت که غذای حلال، زمینه را برای انجام اعمال صالح فراهم می‌کند. در مورد واجبات عبادی مانند نماز و روزه نیز به‌وضوح دیده می‌شود که در خانواده‌هایی که انجام این فرایض جایگاه خاص خود را دارد، به‌خودی‌خود، گرایش اعضا به امور معنوی بیشتر است و احتمال گرایش فرزندان نیز به گناه، کمتر است.

بنابراین، نمی‌توان انتظار داشت هنگامی که گناهایی نظیر استفاده از مال حرام، توجه غیر مشروع به مسائل جنسی و بی‌توجهی به انجام واجبات و ترک محرمات در خانواده وجود دارد، فضای خانواده نیز توأم با معنویت و یاد خدا باشد.

در برخی روایات به تأثیر گناه در کاهش امور معنوی اشاره شده است. در روایتی آمده، شخصی از امیر مؤمنان، امام علی علیه السلام سؤال کرد: چرا من از شب‌خیزی و خواندن نافله سحر محروم هستم؟ حضرت فرمود: «أَنْتَ رَجُلٌ قَدْ قَيَّدَتْكَ ذُنُوبُكَ؛^۲ تو مردی هستی که گناهانت، دست‌وپایت را به غل و زنجیر بسته‌اند».

امام صادق علیه السلام نیز فرموده است: «إِنَّ الرَّجُلَ يَدْنِبُ الدَّنْبَ فَيَحْرُمُ صَلَاةَ اللَّيْلِ وَإِنَّ الْعَمَلَ السَّيِّئَ اسْتَرْعَ فِي صَاحِبِهِ مِنَ السَّكِينِ فِي اللَّحْمِ؛^۳ کسی که مرتکب گناهی شود، از نماز شب محروم می‌گردد و به‌درستی که نفوذ اثر کار ناپسند در انجام‌دهنده آن، از نفوذ چاقو در گوشت سریع‌تر است».

۱. مؤمنون: ۵۱.

۲. کلینی، الکافی، ج ۳، ص ۴۵۰.

۳. کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۲۷۱.

گاهی اعضای خانواده در انجام برخی واجبات دینی مانند نماز یا ادای فریضه خمس کاهلی می‌کنند که رفته‌رفته این مسئله به صورت امری عادی درمی‌آید و چه بسا به ترک این واجبات بینجامد.

مهم‌ترین راهکاری که در این زمینه وجود دارد، این است که والدین یا هریک از اعضای خانواده، تلاش کنند علاوه بر رعایت تقوا در خود، زمینه اجتناب از گناه و انجام واجبات را در دیگر اعضای خانواده نیز فراهم نمایند. به‌عنوان مثال، خودداری از آمدوشد با افرادی که به واجبات عمل نمی‌کنند و معاشرت با خویشاوندان و دوستانی که به امور شرعی و معنوی پایبندی بیشتری دارند، از طرف والدین می‌تواند تا حد بسیاری اعضای خانواده را از انجام گناهان دور سازد و یا آن‌ها را به سوی امور معنوی بکشانند. همان‌طور که دوستان معتاد زمینه‌ساز گرایش جوانان به اعتیاد هستند، به‌یقین افرادی که در جلسه‌های دعا و مجالس دینی مساجد شرکت می‌کنند، می‌توانند دوستان خود را نیز با خویشستن همراه کنند. همچنین، بیشتر جوانانی که در مراسم مذهبی شرکت دارند، کسانی هستند که در کودکی با خانواده خویش در این مجالس حضور داشته‌اند.

۳. معرفی الگوهای معنوی و اخلاقی

یکی از اصول مهم روان‌شناسی تربیتی، وجود الگوهای مناسب است. دستگاه آفرینش نیز با توجه به نیازهای انسان در مسیر کمال‌یابی، حس تقلید و همانندگرایی را در وجود بشر قرار داده است. برای مثال، کودکان به‌طور ناخودآگاه، برای پُر کردن خلأ ذهنی خود، از بزرگ‌ترها تقلید می‌کنند و از آنچه در محیط زندگی رخ می‌دهد، تأثیر می‌پذیرند.^۱

زندگی بزرگان اسلام، مانند رسول اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه علیهم السلام که همواره رفتار و منشی

۱. صناعی، نقش الگوسازی در رشد و سقوط انسان، ص ۱۱.

الهی داشتند، الگویی مناسب برای کسانی است که می‌خواهند خانواده‌ای موفق و سعادت‌مند و توأم با آرامش داشته باشند.

گاهی والدین یا یکی از همسران، در مواجهه با تنش‌ها و مشکلاتی که در خصوص اعضای خانواده به وجود می‌آید، عنان اختیار از کف می‌دهند؛ درحالی‌که معصومان علیهم‌السلام در زندگی خود با حفظ قواعد دینی، همواره با رفق و مدارا با خطاهای دیگران مواجه می‌شدند. امام سجاد علیه‌السلام گذشت از خطای همسر را یکی از حقوق وی عنوان کرده، می‌فرماید: «أَمَّا حَقُّ الزَّوْجَةِ فَأَنْ تَعْلَمَ أَنَّ اللَّهَ جَعَلَهَا لَكَ سَكَنًا وَأُنْسًا... إِذَا جَهِلَتْ عَفَوْتَ عَنْهَا؛^۱ حَقُّ زَنْ بَرِّ تُوَّانَ اسْتِ كِه بَدَانِي خَدَاوَنْد اَوْرَا بَرای تُو مایه اُنس و آرامش قرار داد... هنگامی که از سر نادانی مرتکب خطا شد، او را عفو نمایی».

الگوگیری از سیره معصومان علیهم‌السلام بسیاری از تنش‌ها را از بین می‌برد و به اجرای احکام و قواعد اخلاقی اسلام می‌انجامد و موجب بروز گرایش بیشتر به مسائل دینی می‌گردد. همچنین، فرزندان بیش از آنکه به واسطه گفتار و دستورات والدین به امور معنوی سوق پیدا کنند، از مشاهده رفتارهای آنان آموزش می‌بینند.

رهبر معظم انقلاب فرموده است: «آنچه که آن وقت (دوران نوجوانی) برای من مطرح بود و عملاً وجود داشت، این بود که اهل دعا و ذکر و دعاهای مأثور و اعمالی که وارد شده بود، بودم؛ مثلاً یادم است هنوز بالغ نبودم که اعمال روز عرفه را به‌جا آوردم... آن وقت، من یادم است که با مادرم - چون مادرم هم خیلی اهل دعا و توجه و اعمال مستحبی بود - می‌رفتیم یک گوشه حیاط که سایه بود، منزل ما حیاط کوچکی داشت، آنجا فرش پهن می‌کردیم، چون مستحب است که زیر آسمان باشد، هوا گرم بود... روزها نسبتاً بلند بود. در آن سایه می‌نشستیم

۱. شیخ حرّ عاملی، وسائل الشیعة، ج ۱۵، ص ۱۷۴.

و ساعت‌های متمادی، اعمال روز عرفه را انجام می‌دادیم. هم دعا داشت، هم ذکر و هم نماز. مادرم می‌خواند، من و بعضی از برادر و خواهرها هم بودند، می‌خواندیم. دوره جوانی و نوجوانی من، این‌گونه بود؛ دوره اُنس با معنویات و با دعا و نیایش».^۱

۴. برداشت صحیح از دین

شاید بتوان از جمله علل دین‌گریزی، به‌ویژه نسل جوان را، نگرش غلطی دانست که درزمینه دنیاگریزی و عدم توجه به جنبه‌های مادی زندگی انسانی، برای آن‌ها ایجاد شده است. برخی افراد متدین، به‌اشتباه، ترک دنیا و عزلت‌گزینی را موجب رشد و تعالی خود و دیگران می‌دانند؛ درحالی‌که انسان، آمیخته‌ای از معنویت و مادیت است و تأمین نیازهای مادی و توجه به تفریحات سالم در کنار نیازهای معنوی و انجام فرایض دینی، از نیازهای ضروری آدمی است. به‌عنوان مثال، رعایت زیبایی ظاهری و آراستگی، امری است که بسیار مورد توجه پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و ائمه اطهار عَلَيْهِمُ السَّلَام بوده است؛ چنان‌که در روایت آمده است، پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ برای بوی خوش (عطر)، بیش از خوراک هزینه می‌کرد.^۲

باوجوداین، برخی والدین به دلیل عدم درک صحیح از دین، آراستگی ظاهری جوانان را که در سنین خاصی به اوج خود می‌رسد، نمی‌پسندند و گاه درگیری‌هایی میان آن‌ها در این زمینه به وجود می‌آید؛ درحالی‌که در سیره ائمه عَلَيْهِمُ السَّلَام توجه به خواست‌ها و تمایلات جوانی مورد توجه بوده است؛ مثلاً امام علی عَلَيْهِ السَّلَام از میان دو لباس، یکی از آن‌ها که برازنده‌تر و بهتر بود، به غلامش قنبر

۱. سخنرانی رهبر معظم انقلاب، ۱۳۷۶/۱۱/۴.

۲. کلینی، الکافی، ج ۶، ص ۵۱۲.

بخشید و جامه دیگر را برای خود برداشت و فرمود: «تو جوانی و این لباس نو، برای تو زینده‌تر است».^۱

قرآن کریم نیز با توجه به نیاز انسان به برخی زیبایی‌ها و امور مادی، شماری از نعمت‌های بهشتی را که سازگار با طبع آدمی است، این‌گونه یاد می‌کند: «ادْخُلُوا الْجَنَّةَ أَنْتُمْ وَأَزْوَاجُكُمْ تُحْبَرُونَ يُطَافُ عَلَيْهِمْ بِصِحَافٍ مِنْ ذَهَبٍ وَأَكْوَابٍ وَفِيهَا مَا تَشْتَهُيهِ الْأَنْفُسُ وَتَلَذُّ الْأَعْيُنُ وَأَنْتُمْ فِيهَا خَالِدُونَ»^۲ [به آن‌ها خطاب می‌شود: شما و همسرانتان در نهایت شادمانی وارد بهشت شوید. [این در حالی است که] ظرف‌ها [ای غذا] و جام‌های طلایی [شراب طهور] را گرداگرد آن‌ها می‌گردانند و در آن [بهشت] آنچه دل‌ها می‌خواهد و چشم‌ها از آن لذت می‌برد، موجود است و شما همیشه در آن خواهید ماند].

استاد شهید مطهری نمونه خوبی را ذکر می‌کند:

«یک وقتی یک داستان خارجی در مجله‌ای خواندم. نوشته بود دختری خیلی مذهبی بود. یکی از شاهزادگان، عاشق و علاقه‌مند این دختر بود، ولی مرد شهوتران و عیاشی بود و می‌خواست او را در دام خودش بیندازد و این دختر روی آن عفت و نجابتی که داشت و اینکه پایبند اصول دیانت بود، هیچ تسلیم این آقا نمی‌شد. هر وسیله‌ای برانگیخت که او را گول بزند، نشد که نشد. دیگر تقریباً مأیوس شده بود. گذشت، یک روز دید کسی از طرف این دختر پیغامی آورد و خلاصه او آمادگی خود را برای اینکه باهم باشند و مدتی خوش باشند، اعلام کرد. شاهزاده تعجب کرد. رفت سراغ او، دید بله آماده است. در زمینه این قضیه تحقیق کرد که این دختر که آن مقدار به نجابت و عفت خودش پایبند بود،

۱. ابن‌شهر آشوب، المناقب، ج ۱، ص ۳۶۶.

۲. زخرف: ۷۰ و ۷۱.

چگونه يك دفعه رو آورد به عیاشی و فسق و فجور؟ معلوم شد قضیه از این قرار بوده که يك آقای کشیش بعد از اینکه احساس می‌کند که این دختر يك روح مذهبی دارد، به خیال خودش برای اینکه او را مذهبی‌تر کند، روزی از این دختر وقت می‌گیرد و می‌آید سراغ او. می‌گوید: من برای تو هدیه‌ای آورده‌ام. ظرفی بوده و روی آن حوله‌ای قرار داشته است. هدیه را جلوی او می‌گذارد و حوله را برمی‌دارد تا آن را نشان بدهد. يك وقت آن دختر می‌بیند يك کله مرده از قبرستان آورده. تا چشمش می‌افتد، تکان می‌خورد، می‌گوید: این چیست؟ می‌گوید: این را آوردم تا شما درباره‌اش فکر و مطالعه کنید، ببینید دنیا چقدر بی‌وفاست.

آن‌چنان نفرتی در دل این دختر به وجود آورد که نه تنها اثر موعظه‌ای نبخشید، بلکه از آن وقت فکر کرد، گفت: من به عکسش عمل می‌کنم؛ دنیایی که عاقبتش این است، این چهار روز عمر را اساساً چرا به این اوضاع بگذرانیم؟ به‌سوی عیاشی کشیده شد.^۱

۵. پرهیز از برداشت‌های انحرافی از معنویت

عده‌ای برداشت‌های ناصحیحی از سبک زندگی اسلامی و معنوی دارند. برای مثال، ممکن است برخی زنان به مسئله حجاب و عدم اختلاط با نامحرمان، توجه چندانی نداشته باشند؛ در عین حال علاقه‌مند به دادن نذری و یا حضور در مراسم مذهبی باشند. این نوع رفتارها، نتیجه شناخت ناکافی و غیرصحیح از سبک زندگی دینی یا به دلیل نداشتن اطلاعات و آموزش‌های کافی است. روشن است که چنین والدینی نمی‌توانند ارزش‌های اسلامی را به فرزندان خود منتقل

---

۱. مطهری، مجموعه آثار استاد شهید مطهری، ج ۱۷، ص ۲۵۱.

کنند.

گاهی نیز دین‌داری در میان اعضای خانواده، به صورت فصلی است؛ مثلاً هنگام مواجهه با مشکلات یا در ماه رمضان یا محرم، به معنویات توجه می‌کنند و در دیگر ایام، خود را بی‌نیاز از امور معنوی می‌بینند. قرآن کریم در این باره فرموده: «وَإِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ الضُّرُّ دَعَانَا لِجَنبِهِ أَوْ قَاعِدًا أَوْ قَائِمًا فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُ ضُرَّهُ مَرَّ كَأَن لَّمْ يَدْعُنَا إِلَىٰ ضُرِّ مَسَّهُ»^۱ هنگامی که به انسان زیان [و ناراحتی] رسد، ما را درحالی که به پهلو خوابیده، یا نشسته یا ایستاده است، می‌خواند، اما هنگامی که ناراحتی را از او برطرف ساختیم، چنان می‌رود که گویی هرگز ما را برای حل مشکلی که به او رسیده بود، نخوانده است».

بنابراین، بهتر است افراد خانواده سلايق شخصی و گاه اعتقادات غلط خود را در برخوردها و تعاملات با دیگران، به دین نسبت ندهند و تا آنجا که ممکن است، به وسیله منابع اصیل اسلامی و هدایت علمای آگاه، شناخت و بصیرت خود و فرزندان‌شان را نسبت به امور دینی بالا ببرند.

در روایتی از رسول اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ آمده است: «إِنَّ هَذَا الدِّينَ مَتِينٌ فَأَوْغِلُوا فِيهِ بِرِفْقٍ وَ لَا تُكْرَهُوا عِبَادَةَ اللَّهِ إِلَىٰ عِبَادِ اللَّهِ فَتَكُونُوا كَالزَّكَاكِبِ الْمُتَنَبِّتِ الَّذِي لَا سَفْرًا قَطَعَ وَلَا ظَهْرًا أَبْتَقَىٰ»^۲؛ این دین محکم و متین است؛ پس با ملایمت در آن درآیید و عبادت خدا را به بندگان خدا با کراهت تحمیل نکنید تا مانند سوار در مانده‌ای باشید که نه مسافت پیموده و نه مرکبی به‌جا گذاشته است (به سبب زیادی سرعت، مرکبش در میان راه از رفتن بازمانده و خودش هم به مقصد نرسیده است).

۱. یونس: ۱۲.

۲. مجلسی، بحارالانوار، ج ۷۱، ص ۲۱۲.

افراط در هر مسئله‌ای به‌ویژه در عبادات و انجام امور دینی، علاوه بر فرد افراط کننده، برای ناظران نیز زیان‌آور است؛ زیرا نگرش منفی نسبت به عبادت و سبک زندگی آن فرد ایجاد می‌کند، آن‌ها را از گرایش به مذهب و تکالیف دینی بازمی‌دارد. با این کار آن‌ها گمان می‌برند که مسلمانی و بندگی خدا، تنها با دست کشیدن از هر نوع کار و آسایش و لذت‌های دنیوی امکان‌پذیر است. رفتار فرد افراطی نیز قابل دوام نیست و وی دیر یا زود خسته می‌شود و حالت کسالت به وی دست می‌دهد.

رهرو آن نیست که گه تند و گهی خسته رود

رهرو آنست که آهسته و پیوسته رود

۶. قناعت‌گرایی

خانواده از لحاظ اقتصادی، دارای نیازهای متعددی است که بعضی از آن‌ها مانند خوراک، پوشاک و مسکن از نیازهای اولیه محسوب می‌شود و برخی دیگر هم نیازهای ثانویه است که بدون آن‌ها نیز گذران زندگی امکان‌پذیر است؛ وسایلی مانند مبل، لباس و پرده‌های گران‌قیمت.

متأسفانه، امروزه به دلیل رواج تجملات و عرضه کالاهای جدید و گران‌قیمت، میان برخی خانواده‌ها مسابقه‌ای در مسیر تجمل‌گرایی ایجاد شده است؛ مانند خرید لوازمی که فقط جنبه تزیینی دارند و انگیزه خرید آن‌ها نیز تنها رقابت با دیگران و چشم‌وهم‌چشمی است. بیشتر مردم، در طبقه مرفه جامعه قرار ندارند و نمی‌توانند در این روش زندگی، میان دخل و خرجشان تعادل ایجاد کنند؛ بنابراین ممکن است برخی برای درآمد بیشتر، به گناہانی مانند دزدی و اختلاس و رشوه دچار شوند که به‌خودی‌خود، لقمه حرام زمینه‌ساز حذف معنویت و اعتقادات دینی از زندگی آن‌ها خواهد بود. عده‌ای نیز با فشار اقتصادی مواجه شده و دچار

استرس و افسردگی خواهند شد.

خانواده می‌تواند با میانه‌روی و اعتدال، علاوه بر اینکه با خاطری آسوده نیازهای اولیه خویش را تأمین می‌کند، آینده‌نگری و پس‌انداز نیز داشته باشد و خود را از مسابقه تجمل‌گرایی کنار بکشد. این روش، «قناعت» نام دارد؛ یعنی رعایت اعتدال در مخارج و راضی بودن به آنچه خدا برای انسان مقدر نموده است؛ پس قناعت و ساده‌زیستی، امری است که از درون، فرد را به بی‌اعتنایی به مظاهر دنیوی فرامی‌خواند و شخص در پرتو آرامش روحی ایجادشده می‌تواند بیشتر و بهتر به مسائل معنوی بپردازد.

۷. مدیریت رسانه‌ها

«رسانه» در لغت، به معنا رساندن است که امروزه مهم‌ترین و قدرتمندترین وسیله انتقال فرهنگ‌ها و افکار گوناگون به شمار می‌رود و شامل ابزارهایی همچون روزنامه‌ها، مجلات، رادیو، تلویزیون، ماهواره، اینترنت، سی‌دی‌ها، ویدئو و مانند آن می‌باشد. این رسانه‌ها با اندک‌هزینه‌ای می‌توانند در همه‌جا حضور داشته باشند. با این شرایط، در صورت عدم مدیریت صحیح در استفاده از آن‌ها، کاربران رسانه تحت تأثیر افکار، عقاید و سبک زندگی معرفی شده از این طریق، قرار می‌گیرند؛ حتی گاهی دیده می‌شود که همین رسانه‌ها تربیت نسلی را بر عهده می‌گیرند. به‌عنوان مثال، دیدن یک فیلم یا مطالعه یک کتاب، می‌تواند عقیده و نگرش جوانان یا نوجوانان را نسبت به اخلاق دینی و شرایط زندگی دگرگون نماید. در واقع، در صورت عدم کنترل بر زمان استفاده و انتخاب نوع رسانه، به‌گونه‌ای فرهنگ حاکم بر خانواده را تغییر داده‌ایم.

در مورد برخی رسانه‌ها مانند ماهواره، گفتنی است که در جامعه ایران با وجود هجمه‌های فرهنگی فراوان از سوی دشمنان، این رسانه بیشتر به‌عنوان ابزاری بر

ضد ارزش‌های دینی و اسلامی حضور دارد. از سال ۲۰۰۵م به بعد، موج گسترده‌ای برای راه‌اندازی شبکه‌های ماهواره‌ای فارسی‌زبان ایجاد شد و در پی آن، ده‌ها شبکه فیلم و سریال‌های جذاب، مد و لباس، برنامه‌های تلویزیونی موسیقی و هرزه‌نگاری، با هدف اثرگذاری بر مناسبات فرهنگی و اجتماعی جامعه ایران به راه افتاد.^۱

برخی از اهداف این برنامه‌ها که مخاطب اصلی آن خانواده‌ها هستند، عبارت است از: ترویج خشونت، آسان‌سازی روابط دختر و پسر، ترویج آزادی‌های جنسی، راحت جلوه دادن طلاق و شیرین نشان‌دادن زندگی پس از طلاق، عادی‌سازی خیانت همسران،^۲ بی‌بندوباری و نوشیدن مشروبات الکلی. همه این امور، به معنای حذف دین و معنویت از عرصه زندگی است. همچنین، تغییر در سبک‌های زندگانی به‌ویژه حجاب، از مهم‌ترین اهداف این نوع برنامه‌های ماهواره‌ای به شمار می‌رود.^۳

استفاده از پایگاه‌های اینترنتی، امروزه به یکی از مهم‌ترین سرگرمی‌ها یا نیازمندی‌های افراد جامعه تبدیل شده است، البته اموری مانند ایجاد دولت الکترونیک و دسترسی به اطلاعات پژوهشی، از جمله آثار ارزشمند این پدیده است، اما در کنار آن، اینترنت توانسته است سبک زندگی بسیاری از افراد را به شکل منفی تغییر دهد؛ زیرا دسترسی به مسائل غیراخلاقی، دوستی‌های اینترنتی و اشاعه برخی مفاسد اجتماعی نیز از پیامدهای اینترنت بوده است. یکی از مطالعات در مورد مسائل غیراخلاقی در چت روم‌ها نشان داد بیشتر کسانی که

---

۱. شفیعی سروستانی، زن؛ نظام سلطه و رسانه‌ها، ص ۱۳۵.

۲. شفیعی سروستانی، زن؛ نظام سلطه و رسانه‌ها، ص ۱۴۰.

۳. کاوند، «مطالعه کیفی نحوه دریافت شبکه‌های ماهواره‌ای فارسی‌زبان»، رساله کارشناسی ارشد، ص ۱۹.

با آن‌ها مصاحبه شده بود، هنگام چت به مسائل جنسی و بحث درباره آن می‌پردازند.^۱

متأسفانه، بسیاری از خانواده‌های امروزی، نظارت خاصی در مورد استفاده فرزندان و جوانان خود از اینترنت و ورود به پایگاه‌های مختلف ندارند. در این شرایط، در حقیقت، والدین با قرار دادن امکانات مختلف برای فرزندان و عدم نظارت کافی، خود موجبات انحراف آن‌ها را فراهم می‌سازند.

شایان‌ذکر است با توجه به شرایط زمان، هرگز نمی‌توان رسانه‌ها و اینترنت را از زندگی حذف نمود، اما والدین با به‌دست آوردن آگاهی‌های لازم، می‌توانند استفاده خود و فرزندان خود را از این رسانه‌ها مدیریت نموده، مانع از آثار مخرب آن در زندگی شوند. به‌عنوان مثال، نرم‌افزارهایی وجود دارد که والدین با نصب آن‌ها بر روی گوشی و رایانه می‌توانند ورود فرزندان خویش را به فضاهای مختلف مجازی به‌راحتی کنترل کنند.

در یک جمع‌بندی کلی، می‌توان گفت که راهکارهای یادشده، از مهم‌ترین اموری است که موجب ایجاد دوام فضای معنوی در خانواده خواهد شد، اما برای ایجاد سبک زندگی دینی و احساس حضور خداوند متعال در لحظه‌لحظه حیات، اموری دیگر مانند داشتن اخلاق نیک، مدارا با مردم، رعایت حقوق همسایگان و اقوام، احترام به حقوق مسلمانان، مناسب‌سازی فضای تحصیلی و پرورشی فرزندان، و نیز نظارت مستقیم بر مکان تحصیل و تفریح آنان، بسیار مهم و ضروری است.

۱. ربیعی و رضانیان، آسیب‌شناسی اینترنت و بحران اخلاقی در جوامع معاصر، ص ۶۷.

نقش والدین در تربیت فرزندان

سمیرا واردی *

اشاره

به نظر کارشناسان امور تربیتی، عوامل پنج‌گانه «ژنتیک»، «خانواده»، «مدرسه»، «گروه‌های هم‌سال» و «تجربه‌های شخصی»، شکل‌دهنده اصلی شخصیت هر فردی به شمار می‌روند، اما در این میان، «خانواده» به‌ویژه والدین، از همه تأثیرگذارترند؛ زیرا شخصیت‌سازی و تعادل روانی انسان، در درون خانواده و به‌واسطه پدر و مادر شکل می‌گیرد. متأسفانه، امروزه به دلیل ماشینی شدن زندگی، غالباً مسائل و مشکلات بیرونی خانه، چنان ذهن والدین را مشغول ساخته که گاه از انجام وظیفه خویش در قبال فرزندانشان باز می‌مانند.^۱ در این نوشتار، نگاهی به نقش والدین در تربیت فرزند داشته، این موضوع مهم را در دو مرحله پیش و پس از تولد فرزند بررسی می‌کنیم.

مرحله پیش از تولد

برخی از اموری که پیش از تولد فرزند، نقش بسزایی در امر تربیت دارد، عبارت

---

* پژوهشگر.

۱. گروهی از نویسندگان، *سیمای خانواده در اسلام*، ص ۳۱۰.

است از:

۱. انتخاب همسر شایسته

برخی تصور می‌کنند که تربیت فرزند، بعد از تولدش آغاز می‌شود؛ حال آنکه این امر، به زمان پیش از تولد برمی‌گردد؛ از این رو در آموزه‌های دینی برای پیش و بعد بارداری زن، آداب و شرایط خاصی تعریف شده است که رعایت آن، در شخصیت و آینده فرزند تأثیر شگرفی دارد؛ چنان‌که طبق برخی تحقیقات، علاقه‌مندی مادر به فرزند در هنگام شیردادن، در ثبات شخصیت او مؤثر است.^۱ همچنین سفارش شده که در هنگام ازدواج، برای فرزنددار شدن دعا کنیم؛ چنان‌که قرآن کریم فرموده: «فَاسْتَجَبْنَا لَهُ وَوَهَبْنَا لَهُ يَحْيَىٰ وَأَصْلَحْنَا لَهُ زُجَّهٖ»^۲ ما دعای او (زکریا) را پذیرفتیم و یحیی را به او بخشیدیم و همسرش را [که نازا بود]، برایش آماده [بارداری] کردیم».

براین اساس، انتخاب همسر شایسته، از مهم‌ترین زمینه‌های تربیت فرزند است؛ زیرا طبق قانون وراثت، همان‌طور که صفات ظاهری والدین و اجداد به فرزند منتقل می‌شود، رذایل و فضایل اخلاقی آنان نیز به او انتقال می‌یابد. امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «همسر خود را از طایفه پاک‌دامن و خوش اخلاق انتخاب کنی. به درستی که عِرْق (ژن)، در فرزند اثر می‌گذارد».^۳

۲. لقمه حلال

از نظر روان‌شناسان، غذا در شخصیت کودک تأثیر بسیاری دارد. اسلام نیز تأیید

۱. حسینی‌زاده، سیره تربیتی پیامبر و اهل بیت علیهم السلام در تربیت فرزند، ص ۶۲.

۲. انبیا: ۹۰؛ ر.ک: مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱۳، ص ۴۹۱.

۳. طبرسی، مکارم الأخلاق، ص ۱۹۷.

کرده که غذای سالم و حلال، در روح طفل اثربخش است.^۱ کسی که تصمیم دارد فرزندى صالح تربیت کند، باید از غذاهای حرام و حتى شبهه‌ناک پرهیز کند.^۲ به همین دلیل، خداوند می‌فرماید: «ای رسولان! از غذاهای پاکیزه (حلال) تناول کنید و به نیکوکاری و اعمال صالح پردازید که من به هرچه می‌کنید، آگاهم».^۳

لقمه حلال ارتباط مستقیمی با کسب‌وکار پدر خانواده دارد. در صورتی که «کسب پدر حلال باشد، شیر مادر هم حلال شده، به‌صورت غذا در دهان طفل نهاده می‌شود».^۴ از این رو، پدران باید برای به‌دست‌آوردن روزی حلال، حتی پیش از تشکیل خانواده دقت کنند. یکی از پدرانی که برای حلال بودن طعام اهمیت ویژه‌ای قائل شده، پدر مرحوم مقدس اردبیلی است. شیخ محمد اردبیلی در کنار تبلیغ به کار کشاورزی مشغول بود. یک روز وقتی جوی آب، سیبی را با خود آورد و ایشان آن را خورد، بلافاصله با خود گفت: این سیب برای که بود؟ و چرا آن را خوردم؟ سپس کسی را در مزرعه بکار گمارد و برای پیدا کردن صاحب سیب راه افتاد. پس از مدتی، صاحب باغ را پیدا کرد و جریان را به او گفت. صاحب باغ که مرد روشن‌ضمیری بود، او را انسان خوبی یافت و گفت: آیا ازدواج کرده‌ای؟ شیخ پاسخ داد: خیر. صاحب باغ گفت: آب کشاورزی شما از میان باغ من می‌گذرد و سیب هم مال این باغ است، اما آن را حلال نمی‌کنم! هرچه ایشان اصرار نمود و حتی خواست قیمت سیب را بدهد، او قبول نکرد.

۱. صدیقی، رازقیت خالق، جهالت مخلوق، ص ۲۰۵.

2. <http://abdolghaem.ir>

۳. مؤمنون، آیه ۵۱.

۴. حسن‌زاده آملی، هزار و یک کلمه، ج ۲، ص ۴۷۱.

سرانجام گفت: به یک شرط حلال می‌کنم. دختری دارم که هم کور است، هم کر است و هم شل. اگر با او ازدواج کنید، آن را حلال می‌کنم. شیخ محمد به ناچار قبول کرد. صاحب باغ او را به خانه برد. مجلس جشن عروسی را آراست و شیخ را به حجله روانه نمود، اما داماد، در کمال شگفتی عروس را در نهایت کمال و جمال دید! پدر عروس را خواست و از او پرسید: شما که گفتید دختر من کور، کر و شل است، اما این دختر چنان نیست! پدر دختر اظهار داشت: گفتم دختر من کر است؛ چون غیبت کسی را نشنیده، کور است؛ چون با دیده خود به نامحرمی نگریسته و شل است؛ چون بدون اجازه پدر و مادر، از خانه بیرون نرفته است»^۱.

مرحله پس از تولد

نقش دوم والدین در تربیت فرزند، پس از تولد کودک ظاهر می‌شود؛ زیرا خمیرمایه شخصیت کودکان، در کانون گرم خانواده شکل می‌گیرد. اموری که در این هنگام باید به آن‌ها توجه نمود عبارت‌اند از:

۱. شیر دادن

یکی از عوامل مؤثر در تربیت فرزند، شیر دادن به اوست. شیر مادر، در شخصیت‌سازی فرزند نقش اساسی دارد. امام علی علیه السلام فرمود: «الرَّضَاعُ يَغَيِّرُ الطَّبَاعَ»^۲؛ شیر، سرشت آدمی را دگرگون می‌سازد». امام باقر علیه السلام به خانواده‌ها سفارش نمود: «عَلَيْكُمْ بِالرَّضَاءِ مِنَ الطُّمُورَةِ فَإِنَّ اللَّبْنَ يُعِدِّي»^۳؛ بر شما لازم است

۱. مقدم، سرمایه سعادت و نجات، ص ۲۹-۳۱.

۲. مجلسی، بحار الأنوار، ج ۱۰۳، ص ۳۲۳.

۳. شیخ حرّ عاملی، وسائل الشیعة، ج ۱۵، ص ۱۸۹.

دایه پاکیزه‌ای برای شیرخوارگی کودکان خود برگزینید؛ زیرا شیر بر فرزند اثر می‌گذارد).

همچنین پسندیده است که مادران هنگام شیر دادن فرزندشان، وضو داشته باشند. رسول خاتم سَلَّمَ اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ فرموده است: «إِنَّ الْعَبْدَ إِذَا تَوَضَّأَ فَغَسَلَ وَجْهَهُ تَنَاءَثَرَتْ ذُنُوبٌ وَجْهَهُ؛^۱ وقتی بنده وضو می‌گیرد و صورتش را می‌شوید، آثار گناهان از چهره‌اش زدوده می‌شود». براین اساس، وضو سبب نورانی شدن روح و صفای باطن می‌گردد و بستری مناسب برای رشد حالات معنوی در آدمی ایجاد می‌کند.^۲ مادری که پیش از شیردهی وضو می‌گیرد، این آثار معنوی را به فرزند منتقل می‌سازد.

برای نمونه، مادر شیخ انصاری، هنگام شیر دادن فرزندش همواره وضو می‌گرفت. وقتی پس از تبریک به مناسبت اجتهاد شیخ انصاری از چگونگی تربیت فرزندش می‌پرسند، چنین بیان می‌کند: «با زحمتی که من برای تربیت فرزندم کشیدم، اگر به مقام نبوت هم می‌رسید، تعجب نمی‌کردم؛ چه رسد به مقام اجتهاد!»^۳ مردم با شگفتی از زحمات‌های ایشان می‌پرسند و باز می‌گویند: «بیان زحمات‌های من برای تربیت او، از حوصله شما بیرون است؛ ولی برای نمونه می‌گویم که هرگز به او شیر ندادم، مگر اینکه با طهارت بودم و وضو داشتم».^۴

۲. تعلیم و تربیت

اگر در جامعه‌ای تعلیم و تربیت فرزندان نهادینه شود، به تدریج راه انجام

۱. شیخ حرّ عاملی، وسائل الشیعة، ج ۱، ص ۳۹۸.

۲. بسیطی، «نقش شیردهی در تربیت فرزند»، درس گفتارها در: www.mohammadvu.org.

۳. جمعی از پژوهشگران، گلشن ابرار، ج ۱، ص ۳۳۲.

۴. انصاری، زندگی و شخصیت شیخ انصاری، ص ۷۷.

رفتارهای انحرافی بسته می‌شود و چنانچه والدین بتوانند تربیت و تعلیم روشمندی داشته باشند، میزان موفقیت و سعادت فرزندان خود را چند برابر نموده‌اند. رسول اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فرمود: «رَحِمَ اللَّهُ عَبْدًا عَانًا وَلَدَهُ عَلَى بَرِّهِ بِالْإِحْسَانِ إِلَيْهِ وَالتَّائِبِ لَهُ وَتَعْلِيمِهِ وَتَأْدِيبِهِ؛ خداوند رحمت کند بنده‌ای را که فرزندش را بر نیکی و سعادت یاری کند؛ به اینکه به او احسان نماید، با او انس بگیرد و به آموزش و پرورش او پردازد».

در این میان، آموزش قرآن به فرزند، از جمله وظایف بسیار مهم پدر و مادر است؛ زیرا قرآن تمام قوانین هدایت و سعادت انسان‌ها را دربردارد و تلاوت آن، کلید ارتباط با خداست و تدبر در آیات جان‌بخش این کتاب آسمانی، سبب بیداری دل، شکوفایی استعداد و بروز خلاقیت در فرزند می‌شود.^۱ از این رو، بیشتر مادر عالمان و بزرگان دین به فرزندانشان خواندن قرآن را می‌آموختند و آن‌ها را بر اساس آموزه‌های قرآنی پرورش می‌دادند. مرحوم علامه جعفری می‌گوید: «نخستین بار مادرم قرآن را به من یاد داد؛ حتی یادم می‌آید یک بار که به مشهد می‌رفتم، در طول راه مادرم قرآن می‌خواند و میان راه که برای استراحت و نماز توقف کردیم، فرزندانش را دور خودش جمع کرد و یک سوره قرآن را به ما تعلیم داد».^۲

انس با قرآن، آینده نیک فرزند را تضمین می‌کند و آموزش آن، وظیفه‌ای است بر عهده پدر و مادر. حضرت علی عَلِيٌّ می‌فرماید: «حَقُّ الْوَالِدِ عَلَى الْوَالِدِ أَنْ يُحَسِّنَ اسْمَهُ وَيُحَسِّنَ آدَبَهُ وَيُعَلِّمَهُ الْقُرْآنَ»؛^۳ حق فرزند بر پدر، این است که نام نیکو برایش انتخاب کند، او را ادب بیاموزد و به او قرآن را آموزش دهد».

۱. رضائیان بی‌لندی، رسانه و نقش والدین در تربیت فرزندان، ص ۶۵.

۲. «گفتگو با خانواده علامه جعفری»، ماهنامه جامعه، ش ۱۴، ص ۲۲.

۳. دشتی، ترجمه نهج البلاغه، ص ۷۲۴، ح ۳۹۹.

۳. ازدواج

ازدواج، امری است مهم و سرنوشت‌ساز که کامیابی یا شکست در آن، در زندگی آینده تأثیر بسزایی دارد. همسر خوب و موافق، زندگی را قرین آرامش و آسایش می‌کند و زمینه را برای پرورش استعداد های درونی و ترقی و تعالی فراهم می‌سازد. برعکس، شکست در ازدواج موجب یأس و دل‌سردی می‌شود و استعداد های درونی را از حرکت و تکامل بازمی‌دارد؛ بنابراین پدر و مادر می‌توانند مهم‌ترین نقش را در انتخاب فرزند خود بازی کنند؛ مثلاً می‌توانند زمینه زودهنگام ازدواج فرزندان خویش را فراهم ساخته، موانع آن، مانند مشکلات اقتصادی را حل نمایند.

متأسفانه امروزه، جوانان از ازدواج سر باز می‌زنند و با بهانه‌های مختلف، آن را به تأخیر می‌اندازند. داده‌های آماری نشان می‌دهد رغبت جوانان به ازدواج کم شده و تأخیر در آن، در حال تبدیل شدن به یک امتیاز اجتماعی است. بر اساس آخرین سرشماری، یازده میلیون و ۲۴۰ هزار جوان مجرد هستند که پنج میلیون و ۵۷۰ هزار تن از این جوانان را مردان، و پنج میلیون و ۶۷۰ هزار تن را زنان تشکیل می‌دهند.^۱

برخی پسران جوان به دلیل مشکلات شغلی، نمی‌توانند ازدواج کنند و برخی دختران نیز به دلیل عدم توانایی برای تهیه جهیزیه، خانه‌نشین شده‌اند. برای رفع این مشکل، باید چاره‌اندیشی نمود. یکی از این راه‌ها، اقدام والدین است؛ زیرا قرآن وظیفه ازدواج دختران و پسران را بر عهده همه افراد، به‌ویژه نزدیکان آنان قرار داده است.^۲

۱. ر.ک: پایگاه اینترنتی ایرنا، نشانی: www.irna.ir/fa/News/81482462.

۲. نور: ۲۳.

از سوی دیگر، در جامعه، افراد نیکوکار بسیاری داریم که می‌توانند جوانان را در امر ازدواج کمک نمایند. امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «فردی نزد پدرم آمد. از او پرسید: آیا زن داری؟ او گفت: خیر. پدرم در مورد فضیلت ازدواج با او صحبت کرد و به او هفت دینار طلا داد تا ازدواج کند»^۱.

البته در این میان، برخی جوانان با بهانه‌های گوناگون، مانند فقر مالی، اقدام به ازدواج نمی‌کنند و یا با دید صرفاً مادی به آن می‌نگرند؛ حال آنکه در آموزه‌های دینی، خداوند وعده داده است مشکلات اقتصادی کسانی را که اقدام به ازدواج می‌کنند، حل نماید: «وَأَنْكِحُوا الْأَيَامَى مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ إِنْ يَكُونُوا فُقَرَاءُ يُغْنِهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ»^۲ مردان و زنان بی‌همسر خود را همسر دهید. همچنین غلامان و کنیزان صالح و درستکاران را، اگر فقیر و تنگدست باشند. خداوند از فضل خود، آنان را بی‌نیاز می‌سازد».

در عصر پیامبر صلی الله علیه و آله، جوان فقیری به محضر حضرت رسید و از نداری شکوه کرد. رسول خدا صلی الله علیه و آله به او فرمود: برو ازدواج کن! جوان حضور حضرت را ترک کرد و به فکر فرورفت و با خود گفت: این چه راهبردی است؟ من که پول ندارم تا ازدواج کنم؟ در این فکر مشغول بود که مرد دیگری به او رسید و از دیدار او با پیامبر باخبر شد. آنگاه به دستور این آیه عمل کرد و گفت: من دختر زیبایی دارم. او را به عقد تو درمی‌آورم. آن مرد چنین کرد و جوان هم مسیر تلاش و مسئولیت‌پذیری را پیش گرفت و خداوند برکت داد و زندگی او به رفاه و پیشرفت تبدیل شد. سپس نتیجه را به پیامبر صلی الله علیه و آله گزارش نمود. رسول خدا صلی الله علیه و آله نیز خطاب به جوانان فرمود: «در امر ازدواج، درنگ و تردید ننمایید»^۳.

۱. شیخ حرّ عاملی، وسائل الشیعة، ج ۲۰، ص ۱۹.

۲. نور: ۳۲.

۳. کلینی، الکافی، ج ۵، ص ۳۳۰.

۴. احترام

یکی از خواهش‌های طبیعی نوجوانان، این است که مانند بزرگسالان به شخصیتشان احترام بگذاریم. نوجوانان انتظار دارند که پدران و مادران و همچنین بستگان، با آنان مانند بزرگسالان برخورد نمایند.^۱ رسول خدا ﷺ فرمود: «أَكْرِمُوا أَوْلَادَكُمْ وَأَحْسِنُوا أَدَبَهُمْ»^۲ فرزندان خود را احترام نمایید و آنان را نیکو تربیت کنید». امام رضا علیه السلام نیز می‌فرماید: «أَجِيبْ مُعَاشِرَتَكَ مَعَ الصَّغِيرِ وَالْكَبِيرِ»^۳ برخورد و معاشرت خود را با کوچک و بزرگ، زیبا گردان.

براین اساس، رسول خدا ﷺ بارها به امام حسن علیه السلام و امام حسین علیه السلام احترام می‌گذارد. روزی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نشسته بود که حسنین علیه السلام وارد شدند. حضرت به طرف کودکان رفت و با احترام از آنان استقبال نمود. آغوش خود را باز کرد و هر دو را بر شانه خویش سوار نمود و خطاب به آنان فرمود: « [فرزندان عزیزم!] مَرَكِبَ شَمَا، چَه خُوب مَرَكِبِي اسْت و شَمَا چَه سَوَارَانِ خُوبِي هَسْتِيد»^۴.

عبیدالله بن عتبه می‌گوید روزی در محضر سیدالشهدا علیه السلام بودم که امام سجاد علیه السلام وارد شد. امام او را پیش خواند، به سینه‌اش چسبانید، پیشانی‌اش را بوسید و فرمود: «بِأَبِي أَنْتَ مَا أَطِيبَ رِيحَكَ وَأَحْسَنَ خَلْقَكَ»^۵ پدرم به فدایت باد! چقدر خوش‌بو و زیبایی.

آقابزرگ تهرانی می‌گوید: «من خود شاهد بودم که میرزای شیرازی چگونه با فرزند نوجوان خود با کمال ادب رفتار می‌کرد. يك بار که نزد ایشان بودم،

۱. فلسفی، *جوان از نظر عقل و احساسات*، ج ۱، ص ۴۳۵.

۲. طبرسی، *مکارم الأخلاق*، ص ۲۲۳.

۳. نوری، *مستدرک الوسائل*، ج ۸، ص ۳۵۴.

۴. مجلسی، *بحار الأنوار*، ج ۴۳، ص ۳۱۹.

۵. خزاز رازی، *کفاية الأئمة في النص على الأئمة الإثني عشر*، ص ۲۳۴.

پیش خدمت میرزا آمد و برای فرزند آقا اجازه ورود گرفت و میرزا اجازه داد. در این هنگام، فرزند خردسال ایشان داخل شد و پس از سلام، همان‌جا ایستاد. میرزا اجازه نشستن داد و فرزند در نهایت ادب، روی دوزانو نشست و چشم خویش را به زمین دوخت. میرزای شیرازی به پرسش از حال و درس کودک خویش پرداخت و در طی گفتگو، فرزندش را جز با کلمه «آقا» خطاب نمی‌کرد. پس از مدتی، فرزند اجازه رفتن خواست. پدر اجازه داد و به احترام او، کمی از جای خود برخاست»^۱.

۵. نظارت و هدایت

مهم‌ترین نقش خانواده برای پیشگیری اعضای آن از انحراف‌های اجتماعی، نظارت بیشتر بر رفتار آنهاست. متأسفانه، در خانواده‌های امروزی، خانواده‌ها صرفاً نقش حمایتی پیدا کرده، نقش‌های هدایتی و نظارتی خود را کمتر ایفا می‌کنند. همین امر، موجب بروز آسیب‌هایی مانند عادی شدن روابط دختر و پسر و افزایش آمار اعتیاد جوان‌های مجرّد شده است.

عروس امام خمینی علیه‌السلام می‌گوید: «امام بعد از سنّ تکلیف بچه‌ها، بیشتر دقتشان در تعلیم و تربیت آنها بود. همیشه از ما می‌پرسیدند: آیا شما می‌دانید بچه‌تان کی از خانه بیرون می‌رود و کی می‌آید؟ با چه کسانی رفت‌وآمد می‌کند و یا چه صحبت‌هایی می‌کند؟»^۲

نکته قابل توجه اینکه ائمه معصومین علیهم‌السلام بر نوع پوشش و انتخاب دوست فرزندان خود نظارت می‌کردند. سلمه می‌گوید نزد امام باقر علیه‌السلام بودم که امام صادق علیه‌السلام وارد شد. امام خطاب به او فرمود: فرزندم، آیا لباست را مرتب

1. www.elib.anhar.ir/pageview.asp?ID=۲۱۶۹۹

۲. ستوده، *پایه‌پای آفتاب*، ج ۱، ص ۱۹۱.

نمی‌کنی؟ امام صادق علیه السلام بیرون رفت و ما گمان کردیم لباسش کثیف است. سپس، بازگشت. به امام عرض کردم: فدایت شوم، چه اشکالی داشت؟ فرمود: لباسش بلند بود.^۱ همچنین، اهل بیت علیهم السلام مراقب بودند که دوستان فرزندانشان چه کسانی هستند و فرزندانشان با چه کسانی رفت‌وآمد دارند.^۲

متأسفانه، امروزه برخی پدر و مادرها به بهانه اینکه فرزندانشان بزرگ شده‌اند، مراقب آنان نیستند. اینان پدران و مادرانی هستند که تا وقتی فرزندان مرتکب جرمی نگردیده و روانه زندان نشده، نمی‌دانند او کجاست و چه می‌کند. این در حالی است که امروزه فرزندان ما، بیشتر از هر زمانی به مراقبت نیاز دارند؛ زیرا زمینه ناهنجاری‌ها افزایش یافته است و تهاجم فرهنگی، جوانان ما را تهدید می‌کند.

۶. تشویق

از جمله شیوه‌های تربیتی، تشویق است. تشویق، به منظور ایجاد انگیزه، شناسایی استعداد و قابلیت‌های کودکان و نوجوانان، امری ضروری است. چه‌بسا فرزندان که از توانمندی‌ها و قابلیت‌های خود آگاهی نداشته باشند و والدین باید توانایی‌های فرزندانشان را شناسایی نموده و آن‌ها را به دلیل انجام کارهای خوب، تشویق کنند.

اهل بیت علیهم السلام ضمن تشویق دیگران به این امر، فرزندان خود را نیز تشویق می‌کردند. امام سجاد علیه السلام فرمود: «من به بیماری شدیدی مبتلا شدم. پدرم بر بالینم آمد و فرمود: چه خواسته‌ای داری؟ عرض کردم: دوست دارم از کسانی باشم که درباره آنچه خداوند برایم تدبیر کرده، نپرسم؟ پدرم در مقابل این جمله،

۱. حویزی، تفسیر نور الثقلین، ج ۵، ص ۴۵۴.

۲. احمدی میانجی، مکاتیب الأئمة، ص ۲۳۴.

به من آفرین گفت و فرمود: تو مانند ابراهیم خلیلی که به هنگام گرفتاری، جبرئیل نزدش آمد و پرسید: از ما کمک می‌خواهی؟ او در جواب فرمود: [درباره آنچه پیش آمده،] از غیر خداوند سؤال نمی‌کنم. خداوند، مرا کافی است و او، بهترین وکیل است.^۱

از دیگر سو، تنبیه نیز به معنای آگاه‌سازی و متوجه‌نمودن فرد از زشتی عملی است که مرتکب شده است. این اصل تربیتی، دامنه وسیعی را از عدم تأیید تا مجازات بدنی در برمی‌گیرد؛ ولی نباید به‌هیچ‌وجه، از حد و مرز لازم فراتر رفته، وسیله‌ای برای تشفی خاطر و ابراز خشونت باشد. تنبیه، به‌ویژه از نظر تربیت دینی، باید از چنان ظرافتی برخوردار باشد که سبب آگاهی فرد به وظایفش و عدم تکرار رفتار نامطلوب شود.

۷. محبت

عمده‌ترین فقر بشریت در جامعه ماشینی جهان معاصر، فقر فرهنگی و عاطفی است و مهم‌ترین مشکل کودکان و نوجوانان امروزی در خانواده‌ها نیز کمبود محبت است. در این راستا، اسلام به پدران و مادران سفارش کرده که نسبت به فرزندان خود ابراز محبت کنند. اقدامات رفتاری، از قبیل روی زانو نشاندن، در آغوش گرفتن، بوسیدن و بر سر آن‌ها دست نوازش کشیدن، در بسیاری از روایات، مورد تأکید قرار گرفته است.^۲

پیامبر خدا ﷺ فرمود: «أَجِبُوا الصَّبِيَانَ وَأَرْحَمُوهُمْ فَإِذَا وَعَدْتُمُوهُمْ فَفُوا لَهُمْ»^۳ بچه‌ها را دوست بدارید و به آنان ترحم کنید و هرگاه به آنان وعده‌ای دادید، عمل

۱. مجلسی، بحار الأنوار، ج ۴۶، ص ۶۷.

۲. جمعی از نویسندگان، سیمای خانواده در اسلام، ص ۲۹۲.

۳. مجلسی، بحار الأنوار، ج ۱۰۱، ص ۹۲.

نمایید». امام صادق عَلَيْهِ السَّلَام نیز فرمود: «إِنَّ اللَّهَ لَيَرْحَمُ الْعَبْدَ لِشِدَّةِ حُبِّهِ لَوْلَايَهُ؛^۱ خداوند بنده را به جهت محبت بیشتر به فرزندش، مورد رحمت قرار می‌دهد». مردی حضور رسول اکرم صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ آمد و اظهار داشت من تابه‌حال به هیچ‌یک از فرزندانم اظهار علاقه نکرده، یک بار هم آن‌ها را ننویسیده‌ام. بعد از رفتن او، رسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فرمود: «هَذَا رَجُلٌ عِنْدِي أَنَّهُ مِنْ أَهْلِ النَّارِ؛^۲ به نظر من، این مرد، اهل آتش است..» از منظر پیامبر خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اظهار عشق و علاقه به فرزندان، عبادت محسوب شده، دارای ثواب و حسنه است: «مَنْ قَبَّلَ وَآلِدَهُ كَتَبَ اللَّهُ لَهُ حَسَنَةً؛^۳ هرکس فرزند خود را ببوسد، خداوند در مقابل این عمل، برای او حسنه می‌نویسد».

---

۱. کلینی، الکافی، ج ۶، ص ۵۰.

۲. کلینی، الکافی، ج ۶، ص ۵۰.

۳. مجلسی، بحار الأنوار، ج ۷، ص ۳۰۴.

روان‌شناسی بلوغ دختران و وظایف والدین

دکتر راضیه علی‌اکبری*

سید ابوالفضل بابایی**

اشاره

بلوغ، مرحله‌ای بحرانی در زندگی انسان است که زیربنای زندگی بزرگسالی در آن پی‌ریزی می‌شود. تفاوت‌هایی در بلوغ پسران و دختران وجود دارد که نوشتار حاضر به روش تحلیلی - توصیفی درصدد ارائه تصویر کلی از ویژگی‌های روان‌شناسی بلوغ دختران و بیان راهکارهایی برای والدین در جهت گذر بی‌خطر از این مرحله است. هدف اثر پیش‌رو، بررسی شرایط دوران بلوغ دختران از منظر روان‌شناسان با بهره‌گیری از آیات و روایات است. بررسی‌های انجام‌شده حاکی از این حقیقت است که یکی از راهکارهای هموار کردن مسیر بلوغ روانی، خوش‌بینی است و در سایه تحقق سه امر «سبک‌تیین»، «مثبت‌اندیشی» و «تسلط و چیرگی» نوجوان به این توانمندی می‌رسد.

تعریف بلوغ

در مسیر زندگی، زمانی فرامی‌رسد که فرد بین کودکی و بزرگسالی قرار می‌گیرد.

---

* مدرس حوزه و دانشگاه.

** کارشناسی ارشد روان‌شناسی اسلامی مؤسسه اخلاق و تربیت.

این دوره از زندگی، نوجوانی نامیده می‌شود؛ دوره‌ای که فرد دستخوش تحوّل اساسی شده و این تحول او را برای زندگی آینده آماده می‌سازد. در این مرحله از زندگی، نوجوان با تغییرات عمده‌ای در جسم و روح و روان خویش مواجه می‌شود. او سردرگم است از آنچه هست و آنچه باید باشد. نه از مزایای کودکی بهره‌مند است و نه از امتیازات بزرگ‌سالی. گرچه این دوره، فرصت مناسبی را برای کسب مهارت‌ها و آماده شدن برای آینده در اختیار فرد می‌گذارد، اما در عین حال معمولاً دوره‌ای است آکنده از تعارض و نوسان بین وابستگی و استقلال. در شرایطی که فرد در خانه والدین زندگی می‌کند و از حمایت مالی آنان برخوردار است، به‌دشواری می‌تواند به‌طور کامل احساس خودبسنندگی کند.^۱

آغاز نوجوانی معمولاً از سن ۱۲ سالگی است و تا آخرین سال‌های دهه دوم زندگی که رشد جسمانی کم‌ویش کامل می‌شود، ادامه می‌یابد. واژه بلوغ به اولین مرحله نوجوانی گفته می‌شود. بلوغ از «بَلَّغ» و در لغت به معنای رسیدن به انتهای مقصد است؛ اعم از آنکه مقصد مکان باشد یا زمان یا امری معین و البته گاهی نزدیک شدن به مقصد مراد است هرچند به آخر آن نرسد.^۲ وقتی گفته می‌شود بچه بالغ شد؛ یعنی علائم بلوغ در او پیدا شده و تکلیف بر عهده‌اش آمده است. با وقوع بلوغ، فرد به سنین ازدواج و رشد می‌رسد (رشد به معنای پختگی و رسیده شدن میوه عقل است)؛^۳ بنابراین بلوغ، به حد رشد رسیدن و جوان شدن کودک است. حد رشد یا بلوغ دختر در دین اسلام نه و در

۱. اتکینسون و دیگران، *زمینه روان‌شناسی*، ج ۱، ص ۱۷۰.

۲. قرشی، *قاموس قرآن*، ج ۱، ص ۲۲۸.

۳. طباطبایی، *المیزان*، ج ۴، ص ۲۷۵.

قانون شانزده سالگی تعیین شده است.^۱

ازدیاد هورمون‌ها و آغاز تظاهرات آن در دختران به شکل بزرگ شدن تخمدان‌ها، سینه‌ها و تغییر شکل بدن بروز می‌کند. اوج رشد در دختران یازده سالگی است، ولی در بعضی جوامع، آثار بلوغ دختران از سن نه سالگی دیده می‌شود. باین وجود عده‌ای هم سن بلوغ را پایین‌تر از این می‌دانند. می‌توان گفت عواملی مانند جنسیت، وراثت، منطقه جغرافیایی، ساختمان بدن، تغذیه و سلامت در شروع بلوغ مؤثرند.^۲

والدین در این شرایط جدید که در دین و عرف از آن به رشد اخلاقی-تربیتی یاد می‌شود، معمولاً دچار چالش و نگرانی نسبت به نوع وظایف خود در قبال فرزند نوجوانشان می‌شوند. در این راستا مادران عهده‌دار نقش سنگین‌تری هستند. شاید بتوان گفت بلوغ، تولدی دوباره است؛ با این تفاوت که برعکس تولد اول، تولدی ارادی است، نوجوان دست‌وپا می‌زند تا فرد جدیدی متولد شود. همان‌گونه که جنین از محیط روانی، جسمی و... والدین خصوصاً مادر استفاده نموده و خود را آماده تولد می‌کند، نوجوان نیز از محیط، امکانات و اطلاعات علمی و اخلاقی که تا به حال جمع‌آوری نموده، استفاده می‌کند تا فردی لایق برای جامعه شود. در اینجا این سؤال مطرح می‌شود که نوجوان در دوران بلوغ چه ویژگی‌هایی دارد؟ و والدین چگونه می‌توانند بلوغ روانی - اخلاقی او را هدایت کنند؟

در این نوشتار روان‌شناسی بلوغ دختران و ویژگی‌های آن‌ها در این دوران، شناسایی می‌شود تا والدین بتوانند بعد از تبیین آن به ایجاد، اصلاح و یا ارتقای رفتار نوجوانشان بپردازند.

۱. عمید، فرهنگ عمید، ج ۱، ص ۴۳۸.

۲. عطاری کرمانی، این‌گونه فرزندتان را تربیت کنید، ص ۲۶۸.

ویژگی های بلوغ دختران

۱. جسمی و حرکتی

نشانه‌های مهم بلوغ در دختران افزایش طول قد، بزرگ شدن سینه و لگن خاصره، پیدایش موهای زهار و سرانجام عادت ماهانه است. عادت ماهانه، پایان رشد سریع بدنی را اعلام می‌دارد. نخستین عادت همراه با تخمک‌گذاری نیست، بلکه مدتی طول می‌کشد تا بر اثر فعالیت تخمدان‌ها، هورمون استروژن افزایش یافته و میزان آن تا سه سال به تدریج رو به فزونی رود، آنگاه ثابت بماند. در این هنگام دختر نوجوان قادر به تولیدمثل می‌شود. دامنه سنی رسیدن به سن بلوغ جنسی بسیار گسترده است. برخی از دختران در سن پایین‌تری، حتی در ۱۱ سالگی و برخی در سنین بالاتری، حتی در ۱۷ سالگی برای اولین بار قاعدگی را تجربه می‌کنند. متوسط سن آغاز قاعدگی دختران، ۱۲ سال و نه ماهگی است.^۱ نوجوان در این دوران جنب‌وجوش بیشتری دارد، هرچند گاهی دچار خستگی می‌شود، اما خستگی‌اش غالب نیست. در این شرایط نوجوان باید باشگاه برود، فعالیت بدنی داشته باشد و در کلاس‌های مختلف شرکت کند به طوری که انرژی بدنش هدایت شود.^۲

۲. عقلی و ذهنی

در این مرحله، رشد مغز و دستگاه عصبی به میزان رشد بزرگسالان نزدیک می‌شود، اما نوجوان به سبب کمبود تجربه‌های لازم، هنوز نمی‌تواند به حل مسائل بزرگسالان توفیق یابد و همانند آنان پاسخ دهد. در مرحله عملیات صوری که معمولاً در سن ۱۱ سالگی آغاز می‌شود، برخی از توانایی‌های مهم در

۱. پارسا، روان‌شناسی رشد کودک و نوجوان، ص ۲۲۰.

۲. ر. ک: کاظمی، چگونه فرزند نابغه داشته باشیم، ج ۳، ص ۳۷ و ۳۸.

تفکر نوجوان پدیدار می‌شود که در سنین قبل وجود نداشت. اساسی‌ترین این توانایی‌ها تأکید بر تفکر مبتنی بر احتمالات است؛ یعنی تغییر در تفکر از «آنچه هست» به «آنچه ممکن است باشد».

تغییر جهت تفکر در شیوه برخورد نوجوان با مسائلی که پیش‌رویش قرار می‌گیرد، انعکاس می‌یابد. نوجوان می‌تواند از طریق تصور تمام روابط ممکن در میان یک مجموعه از اطلاعات، به بررسی یک مسئله بپردازد. آگاهی نوجوان از احتمالات است که وی را قادر می‌سازد ذهنیات خود را از واقعیت تشخیص دهد. به تدریج که سن نوجوان بالا می‌رود، او خود را نظاره‌گر شکل‌گیری و ایجاد افکار خویش می‌بیند. شکل‌گیری هویت او نیز، همراه با تغییر و اصلاح در اندیشه‌هایش، سرعت بیشتری می‌گیرد و درباره کلی‌ترین مفاهیم مانند خدا و جهان هستی نیز قضاوت‌های تازه‌ای به دست می‌آورد.

توانایی‌های فراشناختی نیز در این دوره در ذهن نوجوان رشد می‌کند. آگاهی از تمایز بین دریافت ساده یک چیز و نگه‌داری آن در حافظه، آگاهی یافتن از ظرفیت‌ها و محدودیت‌های حافظه خود و استفاده کردن از فنون پیچیده‌تر برای کمک به یادآوردن مطالب از جمله دانش و آگاهی‌های جدید نوجوان درباره فعالیت‌های شناختی است که کارایی ذهن او را بالا خواهد برد. همچنین، توانایی‌های ذهنی نوجوان به حدی می‌رسد که استفاده از راهبردهای کارآمدتر در حل مسئله و برخورد با تکالیف گوناگون را برایش امکان‌پذیر می‌سازد.^۱

پیش‌ازاین دوران، مسائل ماورا و مسئله مرگ برای نوجوان قابل هضم نیست. از این مرحله است که مسائلی مانند بهشت و جهنم، خدا، فرشته و هر آنچه به ماورا مربوط است را درک می‌کند، کم‌کم برایش شفاف می‌شود تا آنجا که در

---

۱. لطف‌آبادی، روان‌شناسی رشد کاربردی نوجوانی و جوانی، ج ۱، ص ۱۲۸ - ۱۳۰.

انتهای پانزده‌سالگی به رشد بالای خود می‌رسد. نوجوان در این دوران به‌جز واقعیت، از تخیل خود نیز استفاده می‌کند، جرقه بیشتر اختراعات در این دوران زده می‌شود.

او دوست دارد غیر از چیزهایی که در اطراف خودش به‌صورت عادی با آن‌ها برخورد دارد با مسائل جدیدی روبرو شود و این به‌راحتی برای ما قابل مشاهده است مانند آشپزی برای دختران. دختری که تا پیش از این طبق دستور مادرش غذا درست می‌کرد، کم‌کم علاقه پیدا می‌کند با جابه‌جا کردن مواد غذایی، طعم و بوی جدیدی ایجاد کند. او هنگام صحبت با دیگران یا مواجه‌شدن با یک مطلب، دیگر مثل قبل نتیجه‌گیری نمی‌کند، بلکه می‌کوشد با در نظر داشتن تمام مسائل و با فکر و تدبیر، به‌خوبی نتیجه‌گیری کند.^۱

۳. ویژگی‌های عاطفی

رشد عاطفی، یکی از مهم‌ترین خصوصیات بلوغ نوجوان است. زندگی امروزه ما نیز بیشتر تحت تأثیر این عامل قرار می‌گیرد، اما به‌عللی ازجمله پیشرفت فناوری، این مسئله دچار زوال شده است. نوجوانی که از یکسو تشنه محبت والدین است و از سوی دیگر می‌خواهد استقلالش را آشکار کند، لحظه‌ای همچون قهرمان، شاد و خوشحال رفتار می‌کند و لحظه‌ای دیگر گویا تمام غم‌های عالم روی سرش خراب شده است. وقتی هم که در دنیای خود فرو می‌رود به‌سبب خیال‌پردازی بسیار، افکار ناامیدکننده وجودش را فرامی‌گیرد.^۲

نوجوان نسبت به خویش ارزش بسیاری قائل است و برای خودش سرمایه‌گذاری می‌کند. او می‌کوشد با توجه به وضع آرایش و پوشش، خود را آدم

۱. ر.ک: لطف‌آبادی، روان‌شناسی رشد کاربردی نوجوانی و جوانی، ج ۳، ص ۳۸ - ۴۰.

۲. همان، ج ۳، ص ۴۱ و ۴۲.

متشخصی نشان دهد. ورود به جایی که پذیرای او نباشند را بر نمی‌تابد. امروزه دختران، با انتخاب این وضع و ظاهر، نوع آرایش و پوشش، در حقیقت وجود خود را فریاد می‌زنند که ما هستیم، به ما نگاه و توجه کنید. این نشان‌دهنده آن است که احساس می‌کنند پیش‌ازاین به آن‌ها توجه نشده یا اگر شده فقط جسمشان برای دیگران مهم بوده است؛ بدین خاطر با رسیدگی و توجه خاص به جسم و آراستگی افراطی ظاهرشان وارد جامعه می‌شوند.

۴. ویژگی‌های فردی - اجتماعی

در ابتدای نوجوانی، دسته‌ها یا گروه‌های همسالان اهمیت زیادی پیدا می‌کنند. نوجوان می‌کوشد گروه همسالان، او را بپذیرند و در این راستا خود نقش‌هایی را در گروه می‌پذیرد؛ گرچه به نظر مساعد و تأیید بزرگسالان نیاز فراوان دارد، اما بیشتر وقت خود را با دوستان و همسالانش می‌گذراند و اندیشه‌ها و قوانین آن‌ها را بر معیارهای والدین و دیگر بزرگسالان ترجیح می‌دهد.^۱ گروه‌گرایی و تبعیت از گروه جای تبعیت از والدین را پر می‌کند، به طوری که گاهی به سرکشی از والدین منجر می‌شود.

الگوپذیری یکی دیگر از مهم‌ترین ویژگی‌های این دوره است که در عین حال بسیار خطرناک می‌باشد. نوجوان دوست دارد خود را شبیه فرد موردعلاقه‌اش کند، محبوبی که ممکن است درست‌کردار یا بدکردار باشد، بازیگر سینما باشد یا عارفی وارسته. نوجوان در این برهه از زندگی خود، به عده‌ای از بزرگ‌ترها احترام می‌گذارد و به راحتی از خیلی از بزرگ‌ترهای دیگر انتقاد کند و با آن‌ها به صورت لفظی یا عملی مخالفت می‌کند.^۲

۱. پارسا، روان‌شناسی رشد کودک و نوجوان، ص ۲۲۳.

۲. ر. ک: کاظمی، چگونه فرزند نابغه داشته باشیم، ج ۴، ص ۱۸.

۵. تدریجی بودن تحقق بلوغ روانی

روان‌شناسان بر لزوم اصل تدریجی بودن رشد انسان در همه زمینه‌های جسمی، شناختی و روانی اذعان دارند.^۱ قرآن کریم نیز به این مسئله در قالب تشریح مراحل رشد جسمی و روحی اشاره می‌کند.^۲ در بلوغ، اصول تربیتی و جامعه‌شناسی زیادی از جمله سهل‌گیری، محبت و مقدم بودن نیازهای زیستی دخیل است و ما از باب نمونه، اصل تدریجی بودن رشد را مطرح می‌کنیم.

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در تربیت تدریجی این اصل را خاطرنشان می‌سازند که پرورش باید در دوره‌های رشد بدنی، ذهنی و عقلی و بر اساس سیری منظم صورت گیرد. براین اساس، رسول گرامی اسلام صلی الله علیه و آله دوره‌های تربیتی را به سه دوره: «سیادت»، «اطاعت» و «وزارت» تقسیم و با توجه به نیازهای هر دوره دستورالعمل‌های خاص بیان می‌نمایند. آن حضرت برای نمازآموزی مراحل را ذکر می‌فرمایند تا فرد به تدریج با نماز انس بگیرد: «والدین باید در سه‌سالگی کلمه توحید (لا اله الا الله) را به طفل بیاموزند و در چهارسالگی "محمد رسول الله" را به او یاد بدهند و در پنج‌سالگی رویش را به قبله کنند و به او بگویند سر به سجده گزارد. در شش‌سالگی کامل، رکوع و سجده صحیح را به او بیاموزند و در هفت‌سالگی به طفل بگویند دست و صورتش را بشوید و نماز بگزارد».^۳

والدینی که به بلوغ روانی نوجوانشان اهمیت می‌دهند، می‌باید در هنگام انعقاد نطفه به آموزه‌ها و آموزش‌های دین توجه لازم داشته باشند. طبق برخی روایات برای تربیت نیکوی فرزند باید از زمان ازدواج، اقدامات خاصی انجام شود؛

۱. جمعی از مؤلفان، روان‌شناسی رشد با نگرش به منابع اسلامی، ص ۵۰.

۲. مؤمنون: ۶۷.

۳. داوودی، تربیت دینی، ج ۲، ص ۱۴۳.

چنانکه پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمودند: «با زن پاکدامن و صالح ازدواج کنید؛ زیرا زن‌ها و ریشه تأثیرگذار است».^۱

بسیاری از امور مهم تربیتی، اقتصادی، اجتماعی و خانوادگی هستند که در دوره‌های بعد از تولد،^۲ شیردهی،^۳ یک سال اول،^۴ هفت سال اول^۵ و هفت سال دوم باید مورد اهتمام پدران و مادران واقع شوند. به‌عنوان مثال اگر والدین نیازهای فرزند را در دوره‌های قبلی تأمین کرده باشند، در دوره هفت سال دوم، که فرزند مهیای آموزش و فرمان‌برداری است، می‌توانند او را برای نوجوانی آماده کنند.

وظایف والدین در زمان بلوغ دختران

دوره نوجوانی با پیچیدگی‌های خاص خود، طبعاً در جهت حفظ سلامتی ملاحظات دقیقی را می‌طلبد. اگر احتیاجات نوجوان به‌درستی بررسی شده و پاسخ مناسب به آن داده شود، به‌راحتی می‌تواند مراحل رشد خود را سپری کند. در این فرآیند کمک والدین حائز اهمیت فراوان است که در ذیل به برخی از این همیاری‌ها اشاره می‌شود.

والدین نیازهای عاطفی نوجوان را فراموش نکنند؛ اگرچه سرکشی، عصبی مزاجی و خلوت‌گرایی فرزندشان راه‌های ابراز محبت والدین را کور می‌کند، ولیکن این والدین اند که با تحمل شرایط پیش‌آمده، همچنان میان خود و فرزند خود بزرگراه

۱. حسینی زبیدی، *تاج العروس من جواهر القاموس*، ج ۸، ص ۴۲.

۲. نوری، *مستدرک الوسائل*، ج ۱۵، ص ۱۳۹.

۳. بروجردی، *منابع فقه شیعه*، ج ۲۶، ص ۶۶۵.

۴. رایس، *رشد انسان (روان‌شناسی رشد انسان از تولد تا مرگ)*، ص ۴۱: اریکسون می‌گوید: اگر مادر در سه سال اول خصوصاً سال اول نیازهای عاطفی، روانی و زیستی کودک را فراهم کند به‌طوری‌که احساس امنیت برایش حاصل شود او در آینده فرزند بهنجاری خواهد بود.

۵. پی. هالچین - سوزان، *آسیب‌شناسی روانی*، ص ۳۲.

محبت را باز باقی نگه می‌دارند.

والدین می‌توانند با پیگیری مسائل درسی، گذاشتن وقت خصوصی برای فرزندشان و درد دل کردن با او، محبت خود را به دختر نوجوانشان نشان دهند و او را همان‌گونه که هست بپذیرند. دختر نوجوان به محبت پدر و مادر، هر دو نیازمند است؛ به مادر به‌عنوان دوست و به پدر به‌عنوان نیاز عاطفی از جنس مخالف. جایگاه پدر به‌عنوان ولیّ و مقتدر باید توسط مادر حفظ شود و این «اقتدار» و «محبت» با هم راهگشاست. هنگامی که پدر به دختر نوجوانش محبت کند، او را بنوازد، برایش کادو بخرد یا او را به گردش ببرد، این پدر برای دختر بسیار ارزشمند می‌شود. در این هنگام، دختر به خود می‌بالد مرد قوی‌ای که حرفش حساب دارد به او توجه و محبت می‌کند؛ پس دارای پشتوانه محکمی است. در این صورت است که محبت پسران خیابانی نمی‌تواند ذره‌ای در دلش جا باز کند و او را بفریبد.

کتاب «دختر شینا» تصویرگر چنین شرایطی است. دختری که تا سن چهارده‌سالگی - تقریباً سن ازدواجش - آن‌چنان از محبت پدر برخوردار بود که حتی هنگامی که دیگران بر سر سفره می‌نشستند او بر پای پدر می‌نشست و غذا می‌خورد. چنین گذشته‌ای او را برای زندگی آبدیده کرد و توانست سختی زندگی را به دوش بکشد و با مشکلات آن مبارزه کند. او از محبت پر شده بود و دیگر در زندگی به دنبال جلب محبت نبود.^۱

مسئله دیگر اینکه والدین مخصوصاً به‌عنوان یک دوست، آن‌قدر باید به دخترشان نزدیک باشند که بتوانند او را کم‌کم با تغییرات دوران بلوغ آشنا کنند و اطلاعات لازم را مرحله‌به‌مرحله به او آموزش بدهند. تمام حواس مادر باید به

۱. ر.ک: کاظمی، چگونه فرزند نابغه داشته باشیم، ج ۳، ص ۴۶ - ۵۲.

دخترش باشد به طوری که بتواند پیش بینی کند با وضع موجود دختر مثلاً تا یک ماه دیگر امکان دارد عادت شود. دختر پیش از رسیدن زمان اولین عادتش، باید هر آنچه را که نیاز است یک دختر از مادرش بشنود، دریافت کند. مسائل مربوط به بلوغ - مخصوصاً خون دیدن - نباید زودتر از موعد به نوجوان آموزش داده شود، این کار اضطراب و نگرانی او را زیاد می کند.^۱

والدین باید تمام وقت نوجوان خود را با تفریح، آموزش، کلاس های زندگی و... که جسم وی را خسته می کند، پر نمایند. این خستگی سبب می شود انرژی زیادی از بدنش خارج شده و به آرامش برسد. نکته مهم اینکه تبلت، تلفن همراه و امثال آن به هیچ وجه وسیله مناسبی برای پر کردن اوقات دختران نوجوان نیستند. این وسایل علاوه بر اینکه از لحاظ جسمی به بدن آسیب می رسانند، روان نوجوان را نیز آشفته کرده و سبب بروز اختلاف زیادی بین والدین و فرزند می شوند.

والدین باید طبق آنچه ائمه معصومین علیهم السلام^۲ خواسته اند، نوجوان را از بیکاری که منشأ هر فسادی است، دور نگه دارند و به او مسئولیت های اساسی در حد توان و اگذار کنند. این کار سبب می شود از میزان فکر کردن به مسائل واهی کاسته شود، کم کم با واقعیت زندگی دست و پنجه نرم کند و خود را مفید بداند.

۱. ر.ک: جعفری نیا، کودک من بزرگ می شود، ص ۲۷۸ و ۲۸۸.

۲. حکیمی اخوان، *الحیاء*، ترجمه احمد آرام، ج ۵، ص ۴۹۵: الإمام علی علیه السلام: إِيَّاكُمْ وَ الْكَسَلَ فَإِنَّهُ مَنْ كَسَلَ لَمْ يُوَدِّ حَقَّ اللَّهِ. عَزَّ وَجَلَّ؛ از تنبلی بپرهیزید، زیرا که آدم تنبل حق خدا را ادا نمی کند. - الإمام علی علیه السلام: مَنْ اسْتَطَاعَ أَنْ يَمْنَعَ نَفْسَهُ مِنْ أَرْبَعَةِ أَشْيَاءَ فَهُوَ خَلِيقٌ بِأَنْ لَا يَنْزَلَ بِهِ مَكْرُوهٌ أَبَدًا قِيلَ وَ مَا هُنَّ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ؟ قَالَ الْعَجَلَةُ وَ اللَّجَاجَةُ وَ الْعُجْبُ وَ التَّوَانِي؛ هر کس بتواند چهار چیز را از خویشتن دور نگاه دارد، شایسته آن است که هرگز بدی ای به او نرسد. پرسیدند: آن چهار چیز چیست ای امیر مؤمنان؟ فرمود: عجله، لجبازی، خودخواهی و سستی در کار - الإمام الباقر علیه السلام: الْكَسَلُ يُضَرُّ بِالْدِّينِ وَ الدُّنْيَا؛ تنبلی به دین و دنیا آسیب می رساند.

یکی دیگر از ابعاد دوران بلوغ که در قیاس با سایر ابعاد آن دارای اهمیت بیشتری است و والدین در رابطه با آن معمولاً دچار چالش می‌شوند «بلوغ روانی - اخلاقی» است. بهترین راهکار والدین در این شرایط، ایجاد «خوش‌بینی» در نوجوانان به خصوص دختران است. امام صادق علیه السلام فرمودند: «حُسْنُ الظَّنِّ أَصْلُهُ مِنْ حُسْنِ إِيْمَانِ الْمَرْءِ وَ سَلَامَةِ صَدْرِهِ وَ عَلَامَتُهُ أَنْ يَرَى كُلَّ مَا نَظَرَ إِلَيْهِ بِعَيْنِ الطَّهَارَةِ وَ الْفُضْلِ مِنْ حَيْثُ رُكِبَ فِيهِ وَ قُذِفَ فِي قَلْبِهِ مِنَ الْحَيَاةِ وَ الْأَمَانَةِ وَ الصِّيَاةِ وَ الصِّدْقِ؛^۱ ریشه خوش‌گمانی، ایمان محکم و نیکوی انسان و سالم بودن سینه و قلب او از تاریکی‌های اخلاق سوء است و علامت آن این است که به هر چیزی که می‌نگرد با چشم پاک و نظر فضیلت بنگرد و این حقیقت بدان خاطر است که در وجود او صفات و غریزه‌هایی ترکیب شده و در قلبش خوی‌های مخصوصی به ودیعه گذارده شده است که طبیعت و اقتضای آن‌ها حسن ظن است».

خوش‌بینی سبب می‌شود فرد با خود، دیگران و خداوند رابطه‌ای سازنده برقرار کند. سزاوار است والدین بذر حسن ظن را از همان طفولیت در روان و قلب دختری که در زندگی آینده‌اش باید قلب خود و فرزند و همسرش را مدیریت کند، نهادینه کنند.

در روند تحقق بهتر بلوغ روانی نوجوان، می‌توان با «مثبت‌اندیشی» پایه‌های خوش‌بینی را در او تقویت نمود. والدین باید دقت داشته باشند که درباره مسائل مختلف، مثبت فکر کنند، تفکرات مثبت را به زبان آورند و در حضور نوجوان بیان کنند؛ البته با توجه به اینکه بین مثبت‌اندیشی و واقع‌گرایی تفاوت‌هایی وجود دارد، تقویت روحیه مثبت‌اندیشی در نوجوانان نباید آن‌ها را از واقع‌گرایی دور

۱. مصطفوی، مصباح الشریعة، ص ۳۸۰ و ۳۸۱.

کند.

مثبت اندیشی نوجوان را می‌توان با ممارست و تمرین تقویت کرد. والدین می‌باید در شرایط مختلف این حس را در او ایجاد کنند. مثلاً نوجوان زمانی شاد و خوش‌بین است که فرصت انتخاب داشته باشد؛ از این رو وقتی با والدین به خرید می‌رود با در نظر گرفتن قوانین خاصی از جانب والدین، این حق را داشته باشد که دو چیز را برای خود انتخاب کند و مالکیت آن را داشته باشد. وقتی قرار است اعضای خانواده با هم به مهمانی بروند، در صورت ابراز تمایل نوجوان، والدین به او اجازه دهند خودش انتخاب کند چه لباسی را بپوشد. این اقدامات، او را فعالانه تربیت می‌کند. احساس فعال بودن و تأثیرگذار بودن به‌طور مستقیم بر ایجاد روحیه شادابی و نشاط در نوجوان مؤثر است، علاوه بر این اعتماد به نفسش نیز از این طریق افزایش می‌یابد.

موارد دیگری که می‌توان به‌عنوان عوامل ایجاد روحیه شادابی و خوش‌بینی در دوران بلوغ نوجوان نام برد، این است که دختران، باید شدیداً تحت سایه محبت و مهربانی والدین قرار داشته باشند و پدر و مادر از هر فرصتی برای اظهار عشق و علاقه به آن‌ها استفاده کنند. این محبت همچون اکسیری در وجودشان می‌نشیند و بر شکل‌گیری پایه‌های شخصیتی آن‌ها اثر می‌گذارد.^۱

نتیجه‌گیری

دوران بلوغ حساس‌ترین زمان زندگی هر فرد است. حساسیت این دوران برای دختران نوجوان که خداوند جایگاه والای «تربیت انسان» را بر عهده آن‌ها نهاده،

۱. ناظم زاده، «خانواده ایرانی»، سایت تبیان:

بیشتر است. والدین باید با رعایت ظرافت در رفتار و گفتار، به دختر کمک کنند تا این دوران را به سلامت سپری کند. کلید اساسی گذر از این دوران به دست پدر و مادر است. والدین، علی‌الخصوص پدر مقتدر، با محبتی که به دختر ارزانی می‌کند، می‌تواند او را از بسیاری از مفاسد این دوران حفظ نماید. والدین با مسئولیت دادن به دختر به او می‌فهمانند که وجودش برای جامعه مفید است. ضروری است رفتار و اعمال او را به نحو احسن و با خوش‌بینی تعبیر کنند و برای او دعا و توسل نمایند تا این دوران را به خوبی سپری کند.

بهبودسازی اوقات فراغت دختران

محمدکاظم کریمی*

مقدمه

اوقات فراغت بخش مهمی از زندگی روزمره انسان‌هاست که افراد فارغ از تعهدات شغلی و اجباری به دلخواه خود آن را به شیوه‌های گوناگون سپری می‌کنند. امروزه با پدید آمدن فناوری‌های نوین، شیوه‌های جدیدی از گذران اوقات فراغت به وجود آمده که هرکدام در جنبه‌های گوناگون زندگی فردی، خانوادگی و اجتماعی دارای فواید یا آسیب‌هایی است.

دختران و زنان به‌عنوان نیمی از جمعیت فعال جامعه هرچند فارغ از اشتغالات کاری، وقت زیادی در اختیار دارند، اما معمولاً برای استفاده درست از آن برنامه مناسبی نداشته یا آگاهی کافی در این زمینه ندارند. حال آنکه دین مبین اسلام به اوقات فراغت توجه ویژه‌ای مبذول داشته و در متون اسلامی، گونه‌های مختلفی از شیوه‌های گذران مطلوب آن معرفی و توصیه شده است.

مفهوم‌شناسی

فراغت به فتح فاء به معنی آسایش، آرامش، فرصت و مهلت بیان شده است.^۱

---

* پژوهشگر پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

۱. معین، فرهنگ فارسی، ج ۲، ص ۲۵۰۴؛ دهخدا، لغت‌نامه دهخدا، ج ۱۰، ص ۱۵۰۱۱.

فرهنگ فارسی در این باره گفته است: «اگرچه در لغت عربی فراغت به معنی اضطراب و فراغ به معنای آسایش است، اما فصحای فارسی‌زبان، فراغت را به معنی آسایش و آسودگی به کار برده‌اند».^۱

در اصطلاح، اوقات فراغت شامل فرصت‌هایی است که هر فرد فارغ از کار و شغل رسمی خود در اختیار دارد. به بیان دیگر، مجموعه‌ای از اشتغالات است که فرد با رضایت خاطر یا برای استراحت یا تفریح یا به منظور توسعه آگاهی‌ها و یا فراگیری غیرانتفاعی و مشارکت اجتماعی داوطلبانه، بعد از رهایی از الزامات شغلی، خانوادگی و اجتماعی به آن می‌پردازد».^۲

اهمیت اوقات فراغت در اسلام

طبق آموزه‌های اسلامی، اوقات شبانه‌روز افراد باید به گونه‌ای تقسیم شود که علاوه بر اختصاص بخشی از آن برای تأمین معاش، فرصت کافی برای دیگر امور ضروری مانند عبادت، تفریح، استراحت و شکوفایی استعدادها که امروزه از آن به اوقات فراغت یاد می‌شود، داشته باشند. امیرالمؤمنین علیه السلام می‌فرماید: «لِلْمُؤْمِنِ ثَلَاثُ سَاعَاتٍ فَسَاعَةٌ يَتَأَجَّرُ فِيهَا رَبَّهُ وَ سَاعَةٌ يَرْمُ مَعَاشَهُ وَ سَاعَةٌ يَخْلَى بَيْنَ نَفْسِهِ وَ بَيْنَ لَذَّتِهَا فِيمَا يَحِلُّ وَ يَجْمَلُ»^۳ مؤمن باید شبانه‌روز خود را به سه بخش تقسیم کند. بخشی برای نیایش و عبادت پروردگار، بخشی برای تأمین هزینه‌های زندگی و بخشی برای بهره‌مندی از لذت‌های حلال و زیبای مورد نیاز نفس است». همچنین امام صادق علیه السلام با بیانی مشابه فرموده است: «خردمند باید وقت روزانه خود را به چند بخش تقسیم کند. زمانی برای عبادت و مناجات

۱. معین، فرهنگ فارسی، ج ۲، ص ۲۵۰۴.

۲. سازمان برنامه‌بودجه، مجموعه مقالات سمینار ملی رفاه اجتماعی، ص ۱۴۷.

۳. صبحی صالح، نهج البلاغه، حکمت ۳۹۰.

با خدا، زمانی برای محاسبه نفس، زمانی برای تفکر در آفریده‌های خدا و زمانی برای بهره‌مندی از امور حلال که این زمان به بهینه شدن ساعت‌های دیگر مدد می‌رساند»^۱.

به‌هرروی، اسلام بر مراقبت و مسئولیت در برابر عمر و پرهیز از هدر رفتن فرصت‌های پیش روی زندگی همه اعضای جامعه تأکید دارد و دختران جوان نیز به دلیل برخورداری از نشاط، شادابی و توانایی جسمی و روحی، می‌بایست فرصت‌های در اختیار را مغتنم دانسته و در سپری کردن اوقات فراغت خود به امور مفید اهتمام ویژه داشته باشند.

برنامه‌ریزی اوقات فراغت

چگونه می‌توان اوقات فراغت خود را مدیریت کرد و از آن بهره‌صیح برد؟ سؤال مهمی است که پاسخ درست به آن با برنامه‌ریزی اوقات فراغت حاصل می‌شود. معمولاً دختران با کمک در انجام کارهای منزل یا انجام فعالیت‌هایی مانند تماشای تلویزیون، شرکت در فعالیت‌های ورزشی، رفتن به پارک، سینما، تئاتر و مانند آن، وقت فراغت خود را سپری می‌کنند، اما می‌خواهیم بدانیم شیوه درست استفاده از اوقات فراغت کدام است و دختران چگونه می‌توانند از فرصت‌های در اختیار خود بیشترین بهره را ببرند.

طبعاً توجه به نیازهای دختران به لحاظ زیستی، روانی، فرهنگی و دینی، پیش شرط هر نوع برنامه‌ریزی در این خصوص است و برآوردن نیازمندی‌های آنان باید در سطوح فردی و اجتماعی موردتوجه قرار گیرد. بدیهی است شیوه‌گذران اوقات فراغت در هر جامعه، متناسب با نحوه تفکر، اعتقادات و

---

۱. شیخ صدوق، *الخصال*، ج ۲، ص ۵۲۵.

شرایط اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی متفاوت است. در نظام اسلامی که مبتنی بر ارزش‌های الهی است، اوقات فراغت در کنار اوقات کار، باید در خدمت حس‌کمال‌جویی انسان قرار گیرد و بزرگ‌ترین خسارت آن است که جوانان و دختران جامعه اسلامی، تلقی خود از شیوه‌گذران اوقات فراغت خود را در حد آرمان‌ها و تلقیات جوامع غیر اسلامی، به‌ویژه جامعه غربی تنزل دهند.

فعالیت‌های مربوط به اوقات فراغت دست‌کم دارای سه کارکرد مهم است:

۱. رفع خستگی و تجدید قوا؛

۲. تفریح و گریز از روزمرگی و یکنواختی؛

۳. رشد و تعالی شخصیت فردی.

توجه به چگونگی سپری کردن سرمایه عمر در اسلام به‌اندازه‌ای مهم است که امام صادق علیه السلام می‌فرمایند از مواعظ لقمان حکیم به فرزندش این بود که: «وَأَعْلَمُ أَنَّكَ سَتَسْأَلُ عَدَا إِذَا وَقَفْتَ بَيْنَ يَدَيِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ عَنْ أَرْبَعِ شَبَابِكٍ فَيَمَّا أَبْلَيْتَهُ وَعُمُرِكَ فَيَمَّا أَفْنَيْتَهُ وَ مَالِكَ مِمَّا اكْتَسَبْتَهُ وَ فَيَمَّا أَنْفَقْتَهُ»^۱ فرزندم بدان، فردا که در پیشگاه الهی برای حساب حاضر می‌شوی، درباره چهار چیز از تو می‌پرسند: جوانی‌ات را چگونه سپری کردی؟ عمرت را در چه کاری صرف کردی؟ ثروت را چگونه به دست آوردی؟ و آن را چگونه مصرف کردی؟»

چنین گفت روزی به پیری، جوانی که چون است با پیریت زندگانی
بگفت اندرین نامه حرفی است مبهم که معنیش جز وقت پیری ندانی^۲

از این رو، وجود برنامه‌ریزی صحیح برای اوقات فراغت دختران در جامعه، نویدبخش موفقیت آنان در کلیه فعالیت‌های روزانه‌شان خواهد داد. اگر دختران

۱. کلینی، *الکافی*، ج ۲، ص ۱۳۵.

۲. پروین اعتصامی، *دیوان اشعار*، مثنویات.

جامعه اسلامی پس از انجام کارهای روزمره، وقت خود را صرف امور مفید و باارزش کنند و در کنار تفریحات و سرگرمی‌های گوناگون، به مطالعه، بازدید علمی، امور فنی و هنری و دیگر کارهای موردعلاقه بپردازند، کمتر دچار یأس، رنجش خاطر و احساس بطلت شده و بیشتر احساس شخصیت، مؤثر بودن و رضایت خاطر خواهند داشت و از این رهگذر پایه‌های جامعه‌ای پویا، بانشاط و با معنویت بنا گذاشته می‌شود.

زمینه‌ها و کارکردهای اوقات فراغت دختران

۱. مطالعه و تحقیق

ضرورت دارد دختران مسلمان به‌منظور ارج‌نهادن به آموزه‌های دینی و استفاده از اوقات خود برای حضور مؤثرتر در جامعه و گام‌نهادن در مسیر رشد و تعالی، زندگی خود را بر پایه مطالعه و تحقیق سامان داده و از اوقات فراغت برای رشد علمی و آگاهی‌های ضروری بهره‌گیرند. عادت‌دادن خود به مطالعه رفته‌رفته این فرصت را در اختیار دختران قرار می‌دهد تا از امکانات در اختیارشان بهره‌مفید ببرند و در این صورت تلویزیون، تلفن همراه، رایانه، اینترنت و نرم‌افزارهای مختلف هرکدام به‌نوبه خود می‌تواند به‌عنوان وسیله آموزشی مورد استفاده قرار گیرد. مراجعه به سایت‌های علمی، دانلود و مطالعه کتاب‌ها و مقالات علمی، به اشتراک‌گذاشتن یافته‌های علمی و مشارکت در بحث‌های علمی از طریق شبکه‌های اجتماعی هرکدام فرصتی است که می‌توان از آن‌ها برای رشد آگاهی و کسب معلومات مدد گرفت.

این نکته از آنجا اهمیت دارد که بر اساس آمار موجود، کشور ایران از نظر سرانه مطالعه از پایین‌ترین کشورها به‌شمار می‌رود. سرانه مطالعه در ایران حدود ۲۰

دقیقه است، حال آنکه در کشوری مثل ژاپن سرانه مطالعه ۹۰ دقیقه است. ژاپن از نظر عادت به کتاب‌خوانی جایگاه نخست را در جهان دارد و ۹۱ درصد مردم این کشور به طور معمول کتاب، روزنامه و مجله می‌خوانند؛ برای مثال یک ژاپنی در سال حدود ۴۷ کتاب می‌خواند.^۱

ابن حوقل^۲ می‌گوید: «در خوزستان دو حمال را دیدم که بار سنگینی را بر پشت می‌کشیدند و در آن حالت دشوار مشغول بحث و جدل در مسائل تأویل قرآن و حقایق کلام بودن».^۳

برخی از محورهایی که برای تحقق این هدف مؤثرند، به شرح زیر است:

- تلاوت و مطالعه آیات الهی؛ خواندن کلام وحی و برقراری ارتباط با معانی و شرح و تفسیر آیات برای انس با قرآن دارای اهمیت فراوانی است و در میان تفاسیر قرآن کریم شروع با تفسیر نمونه برای دختران جوان بسیار سودمند است.
- شناخت و مطالعه روایات و سیره معصومان؛ کلمات قصار نهج البلاغه و کتاب تحف العقول برای شروع بسیار مفید است.
- آشنایی با خلقت و طبیعت و سیر در آفاق و انفس به عنوان فعل خداوند به انسان بصیرت خاصی عطا می‌کند.
- آشنایی با اندیشه‌های حضرت امام و انقلاب اسلامی.
- مطالعات تاریخی، تاریخ اسلام، تاریخ ملل، تاریخ شعر و ادبیات دینی و ملی، ادبیات دفاع مقدس، فرهنگ و ادبیات ملل.

۱. خبرگزاری صداوسیما، ۴ اردیبهشت ۱۳۹۵، کد خبر ۱۱۰۶۷۷۶.

۲. ابوالقاسم محمدبن حوقل مشهور به ابن حوقل، بازرگان، سیاح معروف و جغرافی‌دان عرب در قرن چهارم هجری، از ۳۳۱ تا ۳۵۹ هجری به سیاحت در بلاد اسلامی پرداخت و کتاب صورة الارض یا المسالك و الممالک را تألیف کرد.

۳. سلماسی، الرسالة الشرفیة فی تقاسیم العلوم الیقینیة، ص ۱۳.

• مطالعه سرگذشت و شرح حال عالمان و اندیشمندان بزرگ اسلامی و غیر اسلامی به جهت الهام‌بخش بودن و استفاده از تجربیات زندگی آنان بسیار سودمند است.

امام خمینی علیه السلام در این باره می‌گویند: «باید جوانان روحانی و دانشگاهی، قسمتی از وقت را در شناخت اصول اساسی اسلام صرف کنند که در رأس آن توحید و عدل و شناخت انبیای بزرگ، پایه‌گذاران عدالت و آزادی امت، از ابراهیم خلیل تا رسول خاتم (صلی الله علیه و آله و علیه‌الجمیعین) و در شناخت طرز تفکر آن‌ها از نقطه اقصای معنویت و توحید تا تنظیم جامعه و نوع حکومت و شرایط امام و اولی الامر و طبقات دیگر از امرا و ولات و قضات و فرهنگیان که علما هستند»^۱. باید دانست به همان اندازه که مطالعه کتاب‌های خوب برای رشد دانش و آرامش روح مفیدند، کتاب‌های بد انسان را به پرتگاهی که پایانش گرداب‌های فساد اخلاق است، نزدیک می‌کنند. هنگامی که دختران، کتاب‌های سطحی و سخیف را برای مطالعه انتخاب می‌کنند، کم‌کم ذوق شناسایی چیزهای زیبا را از دست می‌دهند. از جمله برخی کتاب‌های افسانه‌ای و رمان‌های موهوم علاوه بر تزیین عمر، مایه گمراهی و فساد اخلاق است و آنان را از رسیدن به آرمان‌های بزرگ بازمی‌دارد.^۲ امام علی علیه السلام فرموده است: «مَنْ اشْتَغَلَ بِالْفُضُولِ فَاتَهُ مِنْ مُمْهِمِهِ الْمَأْمُولُ»^۳ آن‌کس که خود را به امور غیر لازم سرگرم کند، از امور مهم که آرزو دارد، بازمی‌ماند».

۲. نویسندگی و تدوین مقاله

اهتمام به نویسندگی به‌ویژه مقاله‌نویسی، داستان‌نویسی، فیلم‌نامه‌نویسی و

۱. امام خمینی، *صحیفه امام*، ج ۲، ص ۲۰.

۲. ر.ک: فلسفی، *جوان از نظر عقل و احساسات*، ج ۲، ص ۲۴۵-۲۴۷.

۳. تمیمی‌آملی، *غرر الحکم و درر الکلم*، ص ۶۲۷.

سرودن شعر در موضوعات مورد ابتلای جامعه از امور مهمی است که دختران جوان را در مسیر رشد و کمال‌طلبی مدد خواهد رساند. برای این منظور شایسته است دختران با حضور در کلاس‌های مربوط به آموزش این مهارت‌ها، بخشی از وقت فراغت خود را بدان‌ها اختصاص دهند. رو آوردن دختران جوان به نویسندگی و تدوین مقالات علمی باعث کسب مهارت، ارتقای دانش، ارتقای فرهنگ عمومی و کمک به اصلاح امور و حل مشکلات جامعه می‌شود و آثار و نتایج آن در کوتاه‌مدت عاید جامعه خواهد شد.

طبیعی است حضور فعال زنان در عرصه‌های گوناگون زندگی اجتماعی جامعه امروز و آینده، مستلزم آمادگی نسبی دختران امروز از طریق کسب مهارت‌های موردنیاز جامعه و به‌کارگیری آن‌ها برای بروز استعدادها و خلاقیت‌هایشان است. تجهیز به چنین مهارت‌هایی به تدریج حس مفید و مؤثر بودن را در دختران به وجود می‌آورد و آن‌ها را در زمینه‌های علمی که در جامعه امروز به مردان اختصاص یافته است، ورزیده می‌سازد و آن‌ها را در رقابت سالم با مردان، با توفیق مواجه می‌کند.

درباره مرحوم میرحامد حسین صاحب کتاب *عبقات الانوار فی امامة ائمة الاطهار* آمده است که ایشان در تصنیف به حدی اهتمام داشتند که هرگاه دست راستش از کار می‌افتاد، با دست چپ تحریر می‌کرد و چون دست چپ کار نمی‌کرد، با زبان املا می‌فرمود و هیچ‌چیزی مانع او در انجام این کار مهم نمی‌شد.^۱

۳. انس با کتاب و کتابخانه

کتابخانه محیطی است که همه اندیشمندان و عالمان از آنجا برخاسته‌اند و

۱. میرحامد حسین، *عبقات الانوار فی امامة ائمة الاطهار*، ج ۱، ص ۳۶.

محصول دانش خود را از آن مکان دریافت کرده‌اند. کتاب آینه کلام الهی و خواندن، اولین خواست الهی از نبی خاتم سَلَّمَ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ است. خواندن کتاب، مجله و روزنامه به‌ویژه در محیط کتابخانه باید به‌صورت عادتی برای دختران جوان تبدیل گردد. همچنین بخش‌هایی از اوقات فراغت باید از طریق پرسه زدن در کتاب‌فروشی‌ها و مراکز تولید و نشر، به‌ویژه نمایشگاه‌های مختلف کتاب که به مناسبت‌های مختلف در شهرهای مختلف برگزار می‌گردد، سپری شود. همچنین اگر دختران بتوانند در برگزاری این قبیل نمایشگاه‌ها پیشگام باشند، گام مؤثری در بهینه‌سازی اوقات فراغت خود بر خواهند داشت. داشتن حرص در تهیه و خرید کتاب‌های معتبر به‌ویژه کتاب‌های مرتبط با حوزه معارف اسلامی، کتاب‌های تاریخی، تاریخ ادبیات ایران و جهان، فرهنگ اقوام و ملل نقش مهمی در ارتقای سطح اوقات فراغت دختران خواهد داشت.

امام علی عَلِيٍّ فرموده‌اند: «الْكَتُبُ بَسَاتِينُ الْعُلَمَاءِ؛^۱ کتاب‌ها بوستان‌های دانشمندان اند». در واقع کتابخانه محل گشت‌وگذار برای تسکین روح و کسب دانش است، کتاب ابزار کار دانشمند و باعث آرامش انسان است. همان‌گونه که حضور در پارک‌ها و تفرجگاه‌ها برای طراوت و شادابی جسم مفید است، فضای کتابخانه و محیط آرام آن باعث آرامش روح و روان می‌گردد. یک ساعت خلوت‌کردن با یک کتاب مفید، فرصتی برای تفکر، یادگیری، ارتقای دانش، آرامش روح و روان و داشتن خاطری خوش به دلیل فاصله‌گرفتن از دغدغه‌ها و مشکلات زندگی روزمره برای دختران است. حتی خواندن کتاب و مقاله در زمینه فعالیت‌هایی مانند آشپزی، باغبانی، پرورش گیاهان، نقاشی، طراحی، خیاطی و مانند آن برای دختران از جذابیت‌های خاصی برخوردار است و

۱. تمیمی‌آمدی، غررالحکم و درر الکلم، ص ۹۹۱.

می‌توانند از این طریق پایه‌های زندگی خود را بر اساس علم و دانش بنیان گذارند.

درباره جدیدیت علامه امینی رحمته‌الله صاحب کتاب شریف الغدیر در مطالعه و کتاب‌خوانی، گفته می‌شود وقتی در کتابخانه یکی از شهرهای عراق به مطالعه می‌پرداخت چون این کتابخانه هر شبانه‌روز فقط چهار ساعت باز بود، ایشان هم نمی‌توانست بیش از چهار روز در آن شهر بماند، با توافقی که میان وی و رئیس کتابخانه برقرار شده بود، ایشان هرروز به هنگام ظهر؛ یعنی ساعت تعطیل کتابخانه، وارد کتابخانه می‌شد و کتابدار در راه روی او می‌بست تا ساعت هشت روز بعد، حدود بیست ساعت مشغول مطالعه بود و با لقمه نانی که به همراه داشت و جرعه آبی که کتابدار در اختیارش می‌گذاشت، توانست در مدت چهار روز از میان چهار هزار نسخه خطی، منابع و اطلاعات دلخواه خود را پیدا کند.^۱

۴. اهتمام به مسائل مذهبی و معنوی

امام علی علیه‌السلام می‌فرماید: «أَحْسِنُوا صُحْبَةَ النَّعَمِ قَبْلَ فِرَاقِهَا فَإِنَّهَا تَزُولُ وَ تَشْهَدُ عَلَي صَاحِبِهَا بِمَا عَمِلَ فِيهَا؛^۲ از نعمت‌هایی که در اختیار دارید خوب استفاده کنید پیش از آنکه از دست بروند. به‌راستی که نعمت‌های زودگذر از کف می‌روند و شهادت می‌دهند که صاحبشان با آن‌ها چگونه رفتار کرده است».

گرایش به دین، معنویت و پرستش خداوند امری فطری است و در وجود همه انسان‌ها نهاده شده است. نشاط و فراغت دوره جوانی به‌ویژه برای دختران که گرایششان به امور معنوی و مذهبی پررنگ‌تر است، فرصت مناسبی است تا

۱. لطفی، علامه امینی؛ جرعه‌نوش غدیر، ص ۵۱.

۲. طبرسی، مکارم الأخلاق، ص ۱۴۱.

بخش‌هایی از وقت خود را صرف امور دینی فردی و اجتماعی کنند. شرکت در مجالس و مناسبت‌های مذهبی، حضور پررنگ در مساجد، حسینیه‌ها و تکایا و مشارکت در برگزاری مراسم مختلف، مشرف شدن به اماکن مقدسه و دست‌نیاز و توسل به سوی حضرات معصومین علیهم‌السلام بلند کردن، از زیباترین جلوه‌های بروز تمایلات مذهبی و معنوی دختران به شمار می‌آید که باید در تقویت و ایجاد بسترهای مناسب برای آن، به‌ویژه در اوقات فراغت کوشید.

امام خمینی رحمته‌الله در توصیه‌ای به جوانان می‌گویند: «اگر به فکر تزکیه و ساختن خویش نباشید، هنگام پیری که ضعف و سستی و رخوت و سردی بر جسم و جان شما چیره شد و نیروی اراده و تصمیم و مقاومت را از دست دادید و بار گناه و معصیت، قلب را سیاه‌تر ساخت، چگونه می‌توانید خود را بسازید و مهذب کنید».^۱

جوانان طاعت امروز گیر که فردا نیاید جوانی ز پیر^۲

۵. سفر و گردش

قرآن کریم دست‌کم چهار بار از واژه «سیرُوا فِي الْأَرْضِ» استفاده کرده و به سیر و سیاحت در زمین سفارش نموده است. در سوره نمل آیه ۶۹ می‌فرماید: «قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُجْرِمِينَ»؛ بگو در زمین بگردید و بنگرید که پایان کار مجرمان چگونه بوده است».

هدف از سفر و گردش رشد اطلاعات عمومی، آگاهی از فرهنگ اقوام و ملل، ایجاد تنوع در زندگی و کسب تجربه است. یکی از اهداف سیروسفر در زمین از نظر قرآن کریم اطلاع از سرنوشت گذشتگان و دیدن آثار و بقایای آن‌ها و

۱. امام خمینی رحمته‌الله، جهاد اکبر، ص ۵۷.

۲. سعدی، بوستان، باب نهم.

کسب تجربه از آن‌هاست. دیدن آثار گذشتگان و تفکر درباره وقایع گذشته، عامل مؤثری در بیداری فکر انسان و راه روشنی برای شناخت عوامل خوشبختی و تیره‌بختی بشر است. امام علی علیه السلام در نامه ۳۱ نهج‌البلاغه خطاب به امام مجتبی علیه السلام، اهمیت تاریخ و فهم عمق و حقیقت آن و چگونگی بهره‌برداری از تاریخ را در ضمن عبارت کوتاهی بیان فرموده است: «فرزند عزیزم، گرچه عمر من هم‌زمان با عمر گذشتگان نبوده است، در کارهای آنان نظر افکنده‌ام و در تاریخشان با دقت فکر کرده و در آثارشان سیر نموده‌ام تا جایی که از کثرت اطلاع، مانند یکی از آنان به حساب آمدم. اخباری را که از گذشتگان دریافت داشته‌ام، به قدری مرا به وضع آنان آگاه کرده که گویی خود شخصاً با اولین تا آخرین آن‌ها زندگی کرده و جریان امورشان را از نزدیک دیده‌ام. بر اثر تعمق در تاریخ آنان، روشنی و تیرگی کارشان را شناختم و سود و زیان اعمالشان را تشخیص دادم. سپس مجموع اطلاعات تاریخی خود را غربال کردم، آنچه مفید و آموزنده بود در اختیار تو گذاردم و تنها مطالب مفید را برای تو برگزیدم و ذهنت را از قضایای مجهول و بی‌فایده برکنار نگاه داشتم».^۱

خاقانی قصیده معروف «ایوان مدائن» را در بیان سرگذشت پادشاهان گذشته و سرانجام آنان چنین آغاز کرده است:

هان ای دل عبرت بین از دیده نظر کن هان

ایوان مدائن را آینه عبرت دان

چندین تن جباران کاین خاک فروخورده است

این گرسنه چشم آخر هم سیر نشد ز ایشان^۲

۱. صبحی صالح، نهج‌البلاغه، نامه ۳۱.

۲. خاقانی، دیوان اشعار، بخش قصائد، شماره ۱۶۸.

از ویژگی‌های سفر برای دختران، یافتن دوستان جدید است. وجود دوستان خوب که از تراز دوستی بالایی برخوردارند، نعمت بزرگی است که خداوند نصیب برخی انسان‌ها می‌کند و افراد در حفظ و پاسداشت این نعمت باید سعی وافر داشته باشند. امام علی علیه السلام می‌فرماید: «فَقَدْ الْأَجْبَةَ غُرْبَةً؛^۱ از دست دادن دوستان غربت است». دختران که در آستانه تشکیل زندگی اجتماعی قرار گرفته‌اند، می‌توانند به وسیله رفیق خوب، شخصیت خود را تقویت کرده و استعداد های اجتماعی خویش را به فعلیت رسانند. بخش زیادی از دانسته‌های ما جنبه فرهنگی دارد و از طریق آمیختن و معاشرت با دوستان و همسالان به دست می‌آید؛ از این رو نشست و برخاست با دوستان فکور در شکوفایی استعدادها و چاره‌اندیشی برای مشکلات و دغدغه‌های جاری زندگی بسیار مؤثر است. افزون بر این، قرار گرفتن در کنار دوستان باعث می‌شود افراد کمتر در مشکلات روزمره خود غرق شوند و از هجوم اندیشه‌های منفی و افکار مزاحم نیز در امان بمانند.

البته یکی از آسیب‌های سفر که گاهی ممکن است دختران جوان را تهدید کند، پیدا شدن دوستان نامناسب است. گاهی یک دوست ناباب می‌تواند سرنوشت انسان را به‌طور کلی تغییر داده و او را به مسیر فساد و گمراهی بکشاند و موجبات تیره‌بختی او را فراهم سازد. به همین علت قرآن کریم از عاقبت حسرت‌آور کسانی که در دنیا با دوستان منحرف معاشرت داشته و به واسطه آنان به گناه آلودگی کشیده شده‌اند، یاد می‌کند: «يَا وَيْلَتَى لَيْتَى لَمَّ أَتَّخِذْ فَلَانًا خَلِيلًا؛^۲ وای بر من، ای کاش فلان شخص را رفیق خود نگرفته بودم».

۱. صبحی صالح، *نهج البلاغه*، حکمت ۶۵.

۲. فرقان: ۲۸.

۶. شرکت در اردوهای علمی، زیارتی و تفریحی

اردوهای علمی، تفریحی و زیارتی که امروزه در کشور ما گستردگی فراوانی پیدا کرده است، بهترین فرصت برای حضور دختران جوان و کسب تجربه و آگاهی در موضوعات موردنیاز زندگی آینده‌شان است.

اردوهای زیارتی عتبات عالیات، مشهد مقدس، قم، شیراز و دیگر امامزادگان و اماکن متبرکه، بهترین فرصت برای ارتقای شناخت و گذران اوقات فراغت دختران است و آگاهی از مقام و منزلت این ذوات مقدسه در پرتو این زیارت‌ها و بازدیدها حاصل می‌آید. اردوهای علمی به مناطق مختلف و بازدید از مؤسسات و مراکز علمی، آموزشی و پژوهشی مهم‌ترین زمینه برای رشد آگاهی و کسب تجربه مستقیم برای دختران جوان در اثر مشاهده فرایند فعالیت‌های علمی و ارتباط با کارشناسان و محققان علوم مختلف است. همچنین اردوهای «راهیان نور» یکی از فرصت‌هایی است که در اختیار دختران جوان است تا علاوه بر ارتقای آگاهی‌های دینی و سیاسی خود، با فضای جنگ و مبارزه و رشادت‌های جوانان این کشور در هشت سال دفاع مقدس آشنا گردند و با مردمانی آشنا شوند که در طول سال‌های گذشته با صبر و شکیبایی سختی‌ها و ناملایمات دوران جنگ هشت‌ساله و سال‌های پس از آن را با جان و دل پذیرفتند تا ایران و ایرانی سربلند باقی بماند.

باوجوداین، برخی تکالیف و وظایف در اردوهای جمعی متوجه دختران است که باید نسبت به آن‌ها مراقبت بیشتری داشته باشند:

- مراقبت از رفتار و گفتار در ارتباط با همراهان و پرهیز از دعوا، درگیری، اختلاف و بیان الفاظ رکیک.
- بجا آوردن به‌موقع عبادات و شرکت در نمازهای جمعه و جماعت و

مراسم‌هایی مانند دعای کمیل، دعای ندبه و زیارت عاشورا که از طرف برگزارکنندگان اردو برگزار می‌گردد.

- کمک به دیگران به خصوص سالمندان، بیماران و کودکان.
- رعایت شئون اسلامی، رعایت حجاب و پرهیز از اختلاط دختر و پسر.

۷. صلۀ رحم

ارتباط با خویشاوندان و رسیدگی به امور آنان، سرکشی به والدین و انجام نیازهایشان توسط دختران از خوی‌های بسیار پسندیده و مورد تأکید اسلام بوده و شایسته است بخشی از اوقات فراغت در این مسیر صرف گردد. طبیعی است کمک به دیگران، حس مفید بودن را در انسان تقویت می‌کند و لذتی به او می‌بخشد که با لذت‌های دیگر قابل مقایسه نیست. امام باقر علیه السلام به نقل از کتاب امام علی علیه السلام می‌فرماید: «إِنَّ أَعْجَلَ الطَّاعَةِ تَوَابًا لِّصَلَّةِ الرَّحِمِ؛^۱ پاداش صلۀ رحم سریع‌تر از هر عملی به صاحبش می‌رسد» و نیز امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «صِلَّةُ الرَّحِمِ وَ حُسْنُ الْجَوَارِ يَعْمُرَانِ الدِّيَارَ وَ يَزِيدَانِ فِي الْأَعْمَارِ؛^۲ صلۀ رحم و همسایگی خوب، زمین را آباد و عمرها را زیاد می‌کند».

۸. تفریحات سالم

مطابق سخنان ذکرشده از امام علی و امام صادق علیه السلام لازم است دختران جوان بخشی از اوقات فراغت خود را به تفریحات سالم بپردازند. رو آوردن به تفریحات سالم باعث می‌شود تا علاوه بر کسب مهارت‌های لازم برای گذران بهتر زندگی، آن‌ها را در انجام مطلوب‌تر فعالیت‌های اصلی زندگی‌شان یاری

۱. حرّ عاملی، وسائل الشیعة، ج ۲۱، ص ۴۹۲.

۲. حرّ عاملی، وسائل الشیعة، ج ۲۱، ص ۵۳۵.

رساند. فعالیت‌های هنری نظیر خیاطی، طراحی، صنایع‌دستی، انجام فعالیت‌های ورزشی، شرکت در مسابقات ورزشی مانند شنا، فوتبال، فوتسال، والیبال، تنیس و پینگ‌پنگ از ورزش‌هایی است که مناسب دختران برای گذران اوقات فراغت است و در شادابی و نشاط آنان سهم بسزایی می‌تواند داشته باشد. همچنین تفریح‌هایی چون رفتن به سینما و تماشای تئاتر برای افزایش آگاهی‌های عمومی و گذران اوقات فراغت دختران جوان بسیار مؤثر است.

تأثیر بازی‌های رایانه‌ای بر باور کودکان

سیده طاهره موسوی*

مقدمه

بازی‌های رایانه‌ای به‌عنوان یک هم‌بازی الکترونیکی، در بین کودکان از جاذبه ویژه‌ای برخوردار هستند. کودک، به دلیل نداشتن توانایی تشخیص و تمییز، هر نوع تفکری را به‌عنوان واقعیت، باور و ارزش می‌پذیرد؛ از این رو بسیاری از بازی‌های رایانه‌ای با بهره‌جستن از عناصر ساخت بازی، به تخریب باورها و ارزش‌های دینی کودکان پرداخته‌اند تا با تعریف عقاید جدید و تغییر زمینه اعتقادی کودکان به‌ویژه کودکان شیعه، پیام و اندیشه‌های شیطانی خود را به‌صورت یک ارزش، در باور آن‌ها نهادینه کنند.

باوجود نظام رده‌بندی سنی بازی‌های رایانه‌ای در ایران،^۱ بسیاری از کودکان در سایه غفلت و ناآگاهی والدین و مربیان، به انجام بازی‌های فراتر از سن خود مشغول هستند. اگرچه بازی‌های رایانه‌ای بر سلامت جسمی، روانی، فرهنگی و هویتی کودک تأثیرات مثبت و منفی فراوانی دارند، در این مقاله صرفاً تأثیرات

---

* پژوهشگر.

۱. ن.ک. شریعت، «رده‌بندی سنی بازی‌های رایانه‌ای از دیدگاه روان‌شناختی: مطالعه‌ای به روش دلفی»، ص ۱۵.

منفی آن‌ها مورد بررسی قرار می‌گیرد و به تحلیل برخی از بازی‌هایی که هرچند بر اساس نظام رده‌بندی سنّی بازی‌ها، برای نوجوان یا جوان ساخته شده است، ولی اعتقادات کودکان را مورد تخریب قرار می‌دهند، پرداخته می‌شود.

تأثیر بازی بر کودکان از دیدگاه اسلام

بازی به‌عنوان نیاز طبیعی و نشان پویایی و سلامت کودک، مؤلفه مهمی است که چشم‌پوشی از آن در فرآیند تربیت صحیح کودکان جایز نیست. بررسی دیدگاه اسلام درباره پیامدهای مثبت و منفی بازی، مستلزم توجه به تأثیر آن بر ابعاد تربیتی کودکان است؛ زیرا «دغدغه اصلی اسلام تربیت انسان و ارائه جهان‌بینی است». ^۱ از نظر اسلام، کارکردهای پنهان و آشکار بازی و اسباب‌بازی به‌عنوان ابزاری کارآمد برای تربیت جسمی، عقلانی، عاطفی و اجتماعی کودک قابل برنامه‌ریزی است. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله همواره به والدین توصیه می‌فرمود: «هفت سال، فرزندت را به بازی فراخوان».^۲

در منظر اسلام، بازی یکی از نیازهای اساسی و مؤثر در رشد کودک است و هیچ‌گاه نباید کودک را از آن منع کرد. پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله از کنار کودکانی که مشغول خاک‌بازی بودند عبور می‌کرد. بعضی از اصحاب آنان را از بازی نهی کردند. آن حضرت فرمود: «بگذارید بازی کنند، خاک چراگاه کودکان است».^۳ اعضای خانواده به‌ویژه پدر و مادر باید کودکان را در انجام بازی‌ها همراهی کنند؛ همراهی آنان علاوه بر همدلی و تربیت عاطفی منجر به القای حس عزت‌نفس به کودکان می‌شود.^۴

۱. شجاعی، بررسی پیامدهای تربیتی، ص ۲۵.

۲. قمی، سفینه البحار، ج ۸، ص ۵۷۹.

۳. هیشمی، مجمع الزوائد، ج ۸، ص ۱۵۹.

۴. ر.ک. مجلسی، بحار الانوار، ج ۴۳، ص ۲۷۱.

بازی، کودکان را سرشار از نشاط می‌کند و همین امر در تربیت عاطفی آنان بسیار مؤثر خواهد بود؛^۱ از این رو بازی به‌عنوان ابزاری مهم برای تربیت و فراگیری مهارت‌ها است و باید مورد اهتمام جدی قرار بگیرد. امروزه بازی‌های رایانه‌ای جای بازی‌های واقعی کودکان را گرفته است. بازی‌سازان درصدد هستند که از طریق القانات بازی‌ها به مقاصد خود؛ یعنی تخریب روان، جسم و اعتقادات بازی‌بازان در کشورهای مختلف به‌ویژه کشورهای مسلمان برسند.

مبارزه با عقاید اسلامی

شرکت‌های سازنده بازی‌های رایانه‌ای برای مبارزه با اعتقادات اسلامی بازی‌بازان، در وهله اول اصول دین را مورد هدف قرار داده و به نفی توحید، معاد، عدالت و توهین به نبوت و امامت پرداخته‌اند که در ادامه مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱. نفی توحید و رواج شرک

اصل توحید به‌عنوان پایه و اساس دیگر اعتقادات اسلامی در بسیاری از بازه‌های رایانه‌ای، مورد هدف قرار گرفته است؛ زیرا تضعیف این اصل، موجب ایجاد تردید در دیگر مؤلفه‌های اندیشه کودک و تخریب باور وی می‌شود.

محتوای داستانی برخی از بازی‌های رایانه‌ای، پنهان یا آشکار، مفهومی مادی از خداوند به کودک ارائه می‌کند. خدایی که با ویژگی‌هایی همچون جابه‌جایی، محدودیت، ناتوانی و ضعف توصیف می‌شود و قدرتش - به دلیل وابستگی به بندگانش - از طریق افزایش تعداد آنان افزایش می‌یابد؛ خدایی که از شیطان

---

۱. بهشتی و منطقی، «بررسی نقش بازی در تربیت کودک از دیدگاه قرآن و سنت معصومین (علیهم‌السلام)»، ص ۹۵.

به‌عنوان مشاور بهره می‌برد. برای ایجاد تردید در ذهن کودک دربارهٔ یگانگی خداوند، رواج شرک و نیز باهدف ایجاد شبهه در مورد مفهوم متعالی «لا اله الا الله»، در بسیاری از بازی‌های رایانه‌ای، چندخدایی و مرگ خدایان تبلیغ می‌شود.^۱

۲. نفی عدالت خداوند

اولین و مهم‌ترین پیامد نفوذ افکار اومانستی در بازی، ایجاد حس بی‌اعتمادی به خداوند است. مثلاً در مجموعه بازی‌های «خدای جنگ»^۲ خدایان موجوداتی دروغ‌گو، خائن، ستمگر، ترسو و ضعیف نمایش داده می‌شوند.^۳ این‌گونه بازی‌ها باعث می‌شوند کودک که ذهنش ناتوان از کشف علت بسیاری از اتفاقات و سرنوشت‌هاست، در موارد فراوانی اتفاقات پیرامون خود را به بی‌عدالتی و ظلم خدا تفسیر کند و ناخودآگاه، پاکی و منزه بودن خداوند، در پس‌زمینهٔ ذهنش تخریب شده و خدای عادل در نظر او به خدای ظالم تعریف شود.^۴ نپذیرفتن تقدیر الهی توسط یکی از شخصیت‌ها در بازی خدای جنگ، دلیل دیگری بر بی‌عدالتی خداوند در پیش‌زمینه‌های ذهن کودک ایجاد می‌کند.^۵

با توجه به اینکه «کودک باید نسبت به آنچه از اعتقادات یاد گرفته، احساس و عاطفه پیدا کند تا آموزش او تکمیل شود»،^۶ انتقال مفاهیم نادرست و

۱. ر.ک. بازی‌های رایانه‌ای God of War و Gods.

2. God of War.

۳. بلالی، «ناگفته‌های داستان بازی سری God of War»، موجود در: www.guard3d.com.

۴. ن.ک. مقاله «کاشتن بذر کفر در ذهن مخاطبان بازی‌های رایانه‌ای / بازی «گادز»
رخنه‌ای در خداپاوری»، موجود در: www.seraj24.ir.

۵. ن.ک. بلالی، «تحلیل بازی God of War»، موجود در: www.vgpostmortem.blogfa.com.

۶. باهنر، «تعلیم و تربیت و دنیای ناشناخته دینی کودکان»، ص ۲۲۴.

غرض ورزش‌ها طراحی و سازندگان چنین بازی‌هایی، باعث می‌شود کودک خداوند را دوست نداشته باشد. کودک بر اساس آنچه در کنش و واکنش‌های شخصیت‌های بازی مشاهده کرده، آموخته است که با روی دادن هر اتفاق یا مشکلی در زندگی، می‌توان نسبت به خداوند حس تنفر پیدا کرد و با او عناد ورزید.

۳. قداست زدایی از نبوت

شناخت کودکان از پیامبر و مفهوم پیامبری، از یک تلقی خام آغاز می‌شود و به تدریج به سوی برداشتی قوی سوق پیدا می‌کند. کودکان تا ۹ سالگی پیامبر را فردی خوب، مفید، پارسا و نیکوکار می‌دانند. در ۹ تا ۱۳ سالگی بهره‌مندی پیامبر از معجزه و بالای ۱۳ سال معنای منجی بودن و رسالت پیامبر را درک می‌کنند.^۱

هدف بازی‌سازان بازی‌های رایانه‌ای، قداست‌زدایی از مقام پیامبران و ویران ساختن شأن و عظمت آن‌ها در ذهن کودکان است؛ از این‌رو در بازی «جنگ پیامبران»، جنگ و کشتار بین پیامبران به‌ویژه جنگ بین حضرت محمد صلی الله علیه و آله و حضرت عیسی علیه السلام را به نمایش گذاشته‌اند و کودک بازیگر ناگزیر است در جایگاه پیامبران به نبرد و خونریزی بپردازد.^۲ همچنین در بازی «سیاه‌وسفید» برای توهین به شأن و ویژگی خاص انبیا، بازی‌باز (کودک) برای حل مشکلات مردم، معجزه کرده و گرفتاری‌های آن‌ها را برطرف می‌کند.

به تصویر کشیدن چهره‌ای جنگ‌افروز از پیامبران بزرگ الهی، نه تنها کودکان را به پارسایی، خوش‌رفتاری و بی‌گناهی پیامبران بدبین می‌کند بلکه آنان را افرادی

۱. باهنر، «تعلیم و تربیت و دنیای ناشناخته دینی کودکان»، ص ۲۲۰.

سرشار از روحیه ستمگری، جنگجویی و قدرت طلبی در نظر او جلوه می دهند. قداست زدایی از مفهوم «معجزه» در بازی سیاه و سفید موجب می شود کمک خداوند به پیامبر و بهره مندی از نشان مخصوص پیامبران، امری آسان و قابل انجام توسط هر فردی قلمداد شود و سلب اعتماد کودکان به مقام پیامبران را در پی داشته باشد.

در نهایت، بازی های رایانه ای موجب ایجاد تردید در ذهن کودک درباره مفهوم رسالت پیامبران می شود؛ زیرا تولیدکنندگان این بازی ها می کوشند پیامبران را افرادی ظالم، قدرت طلب و فاقد نشانه ویژه از سوی پروردگار نشان دهند که از صلاحیت لازم برای هدایت و نجات بخشی انسان ها برخوردار نیستند.

۴. قداست زدایی از امامت

خداوند متعال در آیات ۲۴ و ۲۵ سوره ابراهیم چنین فرمود: «أَلَمْ تَرَ كَيْفَ صَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ * تُؤْتِي أُكْلَهَا كُلَّ حِينٍ بِإِذْنِ رَبِّهَا وَ يُصْرَبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ؛ آیا ندیدی خداوند، چگونه مثل زده است؟ سخن پاک را مانند درختی پاک که ریشه اش استوار و شاخه اش در آسمان است، قرار داده است. هر دم به اراده الهی، میوه اش را می دهد و خداوند برای مردم، نمونه ها را یادآور می شود، شاید که پند گیرند». امام صادق علیه السلام در تفسیر آیه مزبور می فرماید: «أصلها رسول الله صلى الله عليه وآله و فرعها أمير المؤمنين عليه السلام و الحسن و الحسين ثمها و تسعة من ولد الحسين أغصانها و الشيعه و رفقها؛ پیامبر خدا صلى الله عليه وآله ریشه آن، امیر مؤمنان تنه آن، حسن و حسین، میوه آن و نه نفر از فرزندان حسین، شاخه های آن و شیعیان، برگ های آن هستند»^۱.

۱. شیخ صدوق، کمال الدین و تمام النعمة، ص ۳۴۵.

این حدیث، بدان معناست که خاندان قرآنی پیامبر، ریشه‌دارترین، پایدارترین، خدمت‌گزارترین و مفیدترین خانواده‌های جامعه بشری هستند.^۱

یکی دیگر از مهم‌ترین تردیدهای موجود در بازی‌ها، تردید نسبت به مفهوم والا و ارزشمند «امامت» است تا بازی‌باز با جدا شدن از مسیر امامت، از هدایت و رستگاری‌ای که خداوند از رهگذر این حقیقت آسمانی فراروی انسان نهاده، دور و به تباهی و فساد دامن‌گیر دچار شود.

برای نمونه در بازی رایانه‌ای «شوالیه نامیرا»^۲ که در کشور اسکانندیناوی انجام می‌شود، تمام نام‌های شخصیت‌های بازی، به جز یک اسم؛ آن‌هم نام «فاطمه مقدس»، اروپایی انتخاب شده است. فاطمه^۳ پس از بستن قرارداد با شیطان، با استفاده از خون او اقدام به خلق درختی مقدس^۴ می‌نماید. درختی که میوه‌های^۵ آن جاودانگی، سعادت نسل بشر و رهایی از همه دردها و سختی‌ها را باعث می‌شود، اما با ادامه بازی در انتهای داستان، معلوم می‌شود نه تنها نیت فاطمه از خلق درخت، خیر نبوده بلکه درخت مقدس و میوه‌های آن، مایه گسترش شر و پلیدی در میان بشریت هستند.^۶

با اندکی توجه در سیر داستان بازی، این واقعیت آشکار می‌شود که طراحان این بازی، با استفاده از شخصیت‌ها و نام‌گذاری‌هایی که کاملاً آگاهانه و حساب‌شده صورت گرفته است، مفهوم بنیادین شیعه را مورد هجوم قرار داده‌اند.

۱. محمدی ری‌شهری، *کرائم قرآن در فضائل اهل بیت* علیهم‌السلام، ص ۲۸۷ - ۲۸۹.

2. Undead Knights.

۳. در جریان بازی، بارها از فاطمه با عنوان «فاطمه مقدس» (saint fatima) نام برده شده است.

۴. در جریان بازی بارها «درخت مقدس» (holy tree) به کار برده شده است.

۵. میوه درخت مقدس (fruit of the holy tree).

۶. بلالی، مقاله «تحلیل بازی *Undead Knights*»، موجود در: www.vgpostmortem.ir.

این ترفند سخیف، علاوه بر تقدس‌زدایی از اعتقادات ناب اسلامی، از یکسو موجب تردید و تعارض نسبت به عصمت حضرت زهرا و امامان معصوم علیهم‌السلام، مفهوم امامت، آینده دنیا و موعودگرایی در اذهان گروهی از کودکان و نوجوانان مسلمان می‌گردد و از سوی دیگر عامل گسترش حس نفرت و اسلام‌ستیزی درون کودک و نوجوان غیرمسلمان می‌شود.

در بازی Undead Knights و بسیاری از بازی‌های دیگر، مفهوم ظهور حضرت مهدی عجل‌الله‌فرجه و موعودگرایی مورد تحریف و تخریب قرار گرفته است. سازندگان بازی‌های رایانه‌ای در بازی‌هایی که با محوریت سبک آخرالزمان دینی تولید کرده‌اند، غالباً محل حضور دشمنان نابودکننده جهان را مسجد و یا محل‌هایی که نمادهای اسلامی در آن به‌کاررفته است، انتخاب می‌کنند و فرد «منجی» که عمدتاً سربازی از ارتش آمریکا یا انگلیس و به‌عنوان پلیس صلح جهانی شناخته می‌شود، پس از مبارزه با اهریمنان یا تروریست‌ها (که اغلب مسلمان هستند) و نجات دنیا، در مکان‌هایی با طرح و شکل کلیسا، جشن پیروزی می‌گیرد. چنین بازی‌هایی «این مفهوم را به ذهن کاربر القا می‌کند که مسیحیان، عامل آرامش، صلح و مودت و اسلام، عامل خشونت و ناآرامی است».^۱

برای نمونه، بازی رایانه‌ای «جهنم خلیج فارس» یا بازی «یا مهدی» برای شرطی کردن کودکان و نوجوانان در مقابل شعار الله‌اکبر و نام مهدی و به‌منظور ایجاد تنفر نسبت به این دو حقیقت بزرگ اسلامی و شیعی طراحی شده است. در این بازی، به کودک آموخته می‌شود که بی‌توجهی به شعار الله‌اکبر، غفلت از «یا

۱. ن.ک. بازی سام ماجراجو؛ حقوق‌وردی طاقانکی، مقاله «مهدویت غرب و بازی‌های رایانه‌ای»، ص ۲۲؛ برزگر و لعل علیزاده، «جنگ نرم، بازی‌های رایانه‌ای اسلام‌ستیز و پدافند غیرعامل»، ص ۱۱۰.

مهدی»، مبارزه با مدافعان این شعار و همچنین غفلت از گویندگان شعار، مساوی با کشته شدن یا از دست دادن امتیاز یا خارج شدن از بازی است.^۱ آری، کودکی که روزهای زیادی، خود را به این بازی مشغول کرده است، با شنیدن الله اکبر و یا مهدی، خاطره تلخ استرس‌ها، ترس‌ها و نفرتی که در طول بازی نسبت به دشمن داشته است، در جانش زنده می‌شود. بدیهی است این روش کینه‌افکنی در دل کودک، موجب وارد آمدن زیان‌های جبران‌ناپذیری به روح و روان و نیز اعتقادات وی می‌شود.

۵. معاد زدایی

برخی از بازی‌های رایانه‌ای، حیات را منحصر در زندگی دنیا نشان داده و بهشت و جهنم را نفی می‌کنند؛ به گونه‌ای که کودک بازی‌باز، پس از مردن، با نیستی و نابودی مواجه می‌شود.^۲ در این صورت، مفهوم خدای مهربان و محبت‌کننده، در ذهن کودک، به خدای نابودکننده تبدیل می‌شود. پی‌ریزی مفهوم نابودی و نیستی در افکار کودکی که هنوز تصویر درست و روشنی از مرگ ندارد، موجب بروز احساس ترس نسبت به آینده و بدبینی و تردید به خداوند می‌شود. باورمندی به معاد، منجر به ایجاد شوق برای تحکیم باورها، یادگیری احکام و معارف اسلامی، دور شدن از گناه و رعایت امور اخلاقی می‌شود. از طرفی نبود اعتقاد به معاد نیز علاوه بر اینکه انگیزه‌های کودک را از قرارگیری در صراط مستقیم بازمی‌دارد، منجر به سقوط وی در فرهنگ غرب؛ یعنی اصالت لذت و آزادی، دوری از مسیر هدایت و تخریب باور توحیدگرایی می‌شود.^۳

۱. برزگر و لعل علیزاده، «جنگ نرم، بازی‌های رایانه‌ای اسلام‌ستیز و پدافند غیرعامل»، ص ۱۰۸.

۲. ن. ک. بازی‌های HEEL GATE TWO و Last Light Metro ۶.

۳. ن. ک. «هدف بازی‌های رایانه‌ای تخریب اعتقادی کودکان است»، موجود در:

نفرت افکنی

یکی دیگر از روش‌های تخریب اسلام و اعتقادات اسلامی، نفرت افکنی در دل مسلمانان و پیروان دیگر ادیان نسبت به ائمه معصومین علیهم‌السلام است. گزارش‌های تاریخی بیانگر این نکته است که این روش در صدر اسلام نیز مورد استفاده دشمنان آیین آسمانی اسلام قرار گرفته است. معاویه برای نفرت افکنی و قرار دادن بذر کینه در دل مردم شام به ویژه کودکان، دستور می‌داد کارگزارانش به نام او به کودکان شامی بره هدیه می‌کردند و بعد از گذشت مدت زمانی که کودکان با بره‌ها انس گرفته و به آن‌ها علاقه‌مند می‌شدند، دست‌نشانده‌های حکومت، شبانه بره‌ها را می‌ربودند؛ و این کار را به حضرت علی علیه‌السلام نسبت می‌دادند.^۱ به‌عبارت‌دیگر همین نیرنگ‌ها سبب شد سال‌ها امام علی علیه‌السلام را در نماز و بر فراز منبرها لعن و ناسزا گویند و اهالی شام در واقعه خونین کربلا، کینه‌ها و عقده‌های کهنه چندین ساله‌شان را به بدترین شکل ممکن آشکار کنند.

در بازی‌های رایانه‌ای نیز با به‌کارگیری هنرمندانه تکنیک‌ها و ترفندهای گوناگون در محتوای داستان، نمادپردازی‌ها و... از حيله نفرت افکنی نسبت به اولیای دین علیهم‌السلام استفاده می‌شود. طراحان این بازی‌ها برای شکستن حریم عصمت معصومین علیهم‌السلام از روش‌های مختلفی از جمله منتسب کردن گروه‌های تروریستی - که اکثراً نمادهای مسلمانان را به همراه دارند - به پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و حضرت علی علیه‌السلام بهره می‌برند. آنان برای آشفته کردن افکار کودکان و ایجاد تردید نسبت به هویت دینی خود و همچنین قبح‌شکنی و به وجود آوردن نفرت نسبت به نام مقدس پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم نام‌ها و لقب‌های آن حضرت^۲ را بر روی شخصیت‌های منفی

۱. عابدینی، «روان‌شناسی مکارانه معاویه در تقابل با علی علیه‌السلام»، سایت پژوه، در:

www.pajooh.e.ir.

۲. در بازی «آی جی آی» کاربر باید دو تن از رهبران گروه تروریستی شورشی نورستان را به قتل برساند. اولین هدف وی در این عملیات شخصی به نام احمد و هدف بعدی شخصی به نام

و تروریست می‌گذارند.

کمپانی‌های ساخت بازی به‌منظور رسیدن به اهداف شومشان و برای کاشت کینه نسبت به مولا علی علیه‌السلام از ترفندهایی چون نوشتن نام حضرت در نماد پرگار و گونیا^۱ و در لوگوی پرچم گروه‌های تروریستی و قاتل،^۲ طراحی نام آن حضرت به همراه عبارت دعای «**نَادِ عَلِيًّا مَظْهَرَ الْعَجَائِبِ**»^۳ در بسیاری از مکان‌های استقرار گروه تروریستی و نیز طراحی حدیث «**أَنَا مَدِينَةُ الْعِلْمِ وَعَلِيٌّ بَابُهَا**» در قرارگاه گروه تروریستی نابودکننده جهان،^۴ استفاده کرده‌اند. همچنین برخی از سازندگان بازی برای قداست زدایی از بانوی بزرگ اسلام، حضرت فاطمه علیها‌السلام در بازی‌های خود به‌طور سخیفی به ساحت آسمانی ایشان اهانت روا داشته‌اند.^۵

محمدامین است. (حق وردی طاقانکی، مقاله «**توهین به پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در بازی‌های رایانه‌ای:**

زنجیره پلید»، ص ۷۲)

۱. ن.ک. بازی اساسین کرید.

۲. برای مثال در بازی Assassins creed بازی‌باز به‌عنوان قاتل فرقه اسماعیلیه در پی کشتن مسیحیان و مسلمانان است و نام حضرت علی علیه‌السلام در لوگوی پرچم این فرقه قرار داده شده است.

۳. ن.ک. بازی اساسین کرید.

۴. ن.ک. بازی سام پرسپولیس.

۵. در بازی‌های Undead Knights باینکه بازی در کشور اسکاندیناوی اتفاق می‌افتد از زنی خون‌ریز و ظالم به نام فاطمه مقدس یاد می‌شود و به شجره طیبه نیز اهانت می‌شود. (بلالی، «**تحلیل بازی Undead Knights**»، در: www.vgpostmortem.ir) همچنین در بازی شاهزاده ایران، از جنی به نام زهرا به‌عنوان شاهزاده بازی و در نسخه‌های بعدی از جنی به نام راضیه نگهبان آب و در نسخه Prince of Persia 2008 هم از نام فاطمه زهرا بارها در لوگوی بازی استفاده شده است. مسلماً حضرت فاطمه زهرا (س) یکی از باشرف‌ترین و مقرب‌ترین آفریده‌ها نزد خداوند است. با ترفندی که سازندگان این بازی بکار برده‌اند، به‌طور غیرمستقیم مقام و جایگاه این حضرت را تا حد یک جن پایین آورده و ایشان را آن‌گونه که خواسته‌اند به نمایش گذاشته‌اند. بی‌شک این نوع از قبح‌زدایی آغازی است برای اینکه دشمنان اسلام و شیعیان بتوانند در آینده راحت‌تر و آزادانه‌تر دست به توهین‌های دیگر خود بزنند؛ صادقی‌جو، مقاله «**تحریف‌های تاریخی و توهین‌های مذهبی در شاهزاده ایران**»، در:

حس بیزاری نسبت به سایر مقدسات اسلام

بازی‌سازان برای ایجاد حس انزجار نسبت به سایر مقدسات اسلامی، با بهره‌گیری از ظرافت‌ها و ویژگی‌های روانی و پرجاذبه برای کودکان (رنگ، شکل، نماد) گاه پنهان و گاه کاملاً آشکارا به مقدساتی چون قرآن کریم، اذان، صلوات، کعبه، مسجد و... توهین کرده‌اند.^۱

زشت‌نمایی نمادهای اسلامی و ترویج نمادهای ماسونی

در بازی‌های رایانه‌ای که اساس آن بر ضدیت و عناد با اندیشه تشیع بنا شده است، اکثراً مساجد و یا مکان‌هایی که آراسته با طرح‌ها و نقش‌های اسلامی، نمادهای برخاسته از نام پیامبر ﷺ، امام علی علیه السلام و احادیث مشهور و... است، به‌عنوان مقررورست‌ها، دشمنان، نابودکنندگان جهان و اهریمنان معرفی گردیده است.

از سویی در بسیاری از بازی‌ها غالباً قرارگاه منجی صلح جهانی، لبریز از نمادهای ماسونی^۲ و شیطانی است؛ بنابراین مقرر کودک بازی‌باز، آرامشگاه و پناهگاه وی به حساب می‌آید و موجب برقراری ارتباط عاطفی و ایمن با نمادهای ماسونی موجود در آنجا می‌شود. از آنجاکه کودک در هنگام نبرد با حریف (دشمن) خود، با نمادهای اسلامی قرارگرفته در محل استقرار حریف مواجه

۱. ن. ک. بازی‌های رایانه‌ای: IGI. Uncharted 3. Angry Birds. Guitar Hero III: Legends of Rock.

۲. نمادهای ماسونی مانند عدد سی‌وسه، عقاب نماد خدای خورشید مصریان، نقوش اهرام، ستاره شش‌گوش HEXAGRAM، برای اطلاع‌رسانی اعضای درون تشکیلاتی به وجود آمده بودند تا اینکه توسط محققین مسلمان، افکار و آثارشان کشف و ترجمه شد. اغلب آثارشان در طرح‌ها، بناها، پروتکل‌ها، قوانین و نظام‌هایشان به زبان رمز نوشته شده است و از ساختار اصلی آن‌ها اطلاع دقیقی نمی‌توان ارائه داد؛ اما در برخی شئون اجتماع بشری، رسانه‌ها و بازی‌های رایانه‌ای غربی حضور فعال داشته و دارند و اهداف سلطه بر جهان را پیگیری می‌کنند.

می‌شود، به دلیل حجمه کینه‌توزانه بازی به شخصیت‌های موجود در مقرر اسلامی، احساس دلهره، وحشت و کینه از نمادها درونش به وجود می‌آید؛ از این رو این ترفند موجب پذیرش و ترویج نمادهای شیطنی و تقبیح نمادهای اسلامی برای بازی‌کنندگان می‌گردد.

نقش زن در تحقق اقتصاد مقاومتی

حجت الاسلام والمسلمین دکتر محمد رسول آهنگران*

اشاره

مرور اندک صفحات تاریخ گویای آن است که دشمن از دیرباز در صدد بوده است تیشه به ریشه دین و فرهنگ غنی اسلامی بزند و در این راه از هیچ گونه تلاشی دریغ نکرده است. دشمن از نخستین روزهای بعثت نبوی صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ با ایجاد فشار و تحریم به ویژه از جنبه اقتصادی کمر به نابودی و ایجاد خستگی و ناامیدی در مسلمانان صدر اسلام بست و با اقداماتی چون محاصره اقتصادی در جهت این هدف شوم گام برداشت. محاصره اقتصادی شعب ابی طالب یکی از تدابیری است که صدر اسلام در راستای براندازی بنیان دین صورت گرفت و اگر فداکاری ها و جان فشانی های مسلمانان، به ویژه بانوان پرهیزکاری همچون خدیجه کبری رَضِيَ اللهُ عَنْهَا نبود، گذر از این برهه طاقت فرسای تاریخی و شرایط سخت اقتصادی، امری محال جلوه می نمود.

امروزه نیز دشمن، فرهنگ و اقتصاد این مرزوبوم را برای محو دین مبین اسلام هدف گرفته و به تعبیر مقام معظم رهبری از طریق شبیخون فرهنگی و

---

* دانشیار دانشگاه تهران.

تحریم‌های ظالمانه درصدد براندازی اسلام ناب محمدی صلی الله علیه و آله و تحت سلطه قرار دادن و استثمار مادی و معنوی و انحطاط فکری و اعتقادی یکایک افراد جامعه است.

در این بین، نقش زنان به‌عنوان نیمی از جامعه و تربیت‌کننده مدیران جامعه، بیش‌ازپیش مورد توجه است و تنها با تمسک به فرهنگ اصیل اسلامی و الگوگیری از بانوان نمونه‌ای که نام و فداکاری‌هایشان در برگ‌برگ صفحات تاریخ اسلام ثبت است، می‌توان دشمن را در خیال خام خود ناکام گذاشت.

بنا بر بیانات مقام معظم رهبری «اقتصاد مقاومتی یعنی آن اقتصادی که در شرایط فشار، در شرایط تحریم، در شرایط دشمنی‌ها و خصومت‌های شدید می‌تواند تعیین‌کننده رشد و شکوفایی کشور باشد»^۱.

این نوشتار بر آن است تا با بررسی ارکان اقتصاد مقاومتی و ارائه راهکار، به نقش بانوان این مرزوبوم در تحقق این شاهراه عبور از مشکلات و چالش‌های اقتصادی بپردازد.

زنان و اهداف راهبردی اقتصاد مقاومتی

بدون تردید تحقق اقتصاد مقاومتی نیازمند به هدف‌گذاری صحیح و قابل‌دسترسی است که گام برداشتن اصولی و علمی در این راستا تنها راه دستیابی به این مهم قلمداد می‌شود. مهم‌ترین اهداف راهبردی تعریف‌شده برای تحقق اقتصاد مقاومتی عبارت‌اند از: حمایت از تولید ملی، مدیریت مصرف و استفاده بهینه از منابع و ظرفیت‌های موجود، ترویج فرهنگ کار و تلاش و ارتقای روحیه استقامت و پایداری در تنگناها و شرایط تحریم.

۱. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار دانشجویان، ۱۶ / ۵ / ۹۱.

بی‌شک نقش بانوان در پیشبرد این اهداف بسیار ویژه و برجسته است. نگاه دین به وظایف زن با توجه به ویژگی‌ها و ظرفیت‌هایی است که خداوند متعال برای این جنس در نظر گرفته است؛ بدین معنا که اسلام تفاوت‌هایی بنیادی بین زن و مرد قائل بوده و وظایف و حقوق زن و مرد نیز نشئت گرفته از همین خصوصیات خَلقی و خَلقی است.

اسلام نگاه ویژه‌ای به مقام و منزلت زن مبذول داشته و با هرگونه بهره‌کشی، استثمار و اعمال خشونت علیه زن به بهانه تساوی حقوق زن و مرد مخالف است و با تعریفی متفاوت زن و مرد را مکمل و به تعبیر قرآن کریم لباس یکدیگر معرفی می‌کند.^۱ دین با نگاهی واقع‌بینانه و به‌دوراز هرگونه تبعیض، زن را مایه آرامش و سکونت مرد برمی‌شمرد؛ آرامشی که منجر به ایجاد محبت و مودت^۲ و فراهم آمدن زندگی سالمی است که زن و مرد در رابطه‌ای دوسویه سبب تعالی جسمی و روحی یکدیگرند.

بر اساس چنین نگاهی زن «ریحانه» است نه قهرمان^۳ و همسنگ مرد؛ بلکه هم‌سنگری است که در انجام وظایف متناسب با شرایط جسمی و روانی خویش به مجاهده می‌پردازد، تا جایی که از نیکوهمسرداری به‌عنوان جهاد زن یاد شده است.^۴

با روشن شدن جایگاه زن از منظر اسلام این نکته شایان توجه است که نقش زنان در پیشبرد اهداف راهبردی اقتصاد مقاومتی می‌بایست بر اساس ویژگی‌هایی که اسلام برای این جنس تعیین کرده، مشخص گردد. مسئولیت خطیر زن و نقش

۱. بقره: ۱۸۶.

۲. روم: ۲۱.

۳. تمیمی آمدی، *غررالحکم و درر الکلم*، ص ۷۵۹. (فَإِنَّ الْمَرْأَةَ رِيحَانَةٌ وَ لَيْسَتْ بِقَهْرْمَانَةٍ).

۴. صبحی صالح، *نهج البلاغه*، ص ۴۹۴. (جِهَادُ الْمَرْأَةِ حُسْنُ التَّبَعْلِ).

محوری او در محیط خانواده و تربیت فرزند و نیز فعالیت مشروط او (رعایت حجاب و عفاف) در جامعه نباید نادیده گرفته شود و حضورش دوشادوش مرد (برای نمونه در امر تولید) و بدون توجه به آسیب‌های فردی و اجتماعی وارد بر پیکره خانواده و جامعه باشد.

زنان و راه‌های تحقق اقتصاد مقاومتی

۱. زنان و تولید ملی

سرمایه اقتصادی هر کشوری بر پایه دانش، نیروی انسانی کارآمد و چرخه تولید است. در دنیای امروز کشوری از لحاظ اقتصادی موفق است که کمترین وابستگی را به درآمدهای نفتی و دیگر ذخایر طبیعی و معدنی خام داشته و تمرکز خود را به تولید داخلی و درآمدزایی با این وسیله معطوف کرده باشد. در بیانات مقام معظم رهبری نیز از «تولید ملی» به ستون فقرات اقتصاد مقاومتی تعبیر شده است^۱ که خود نشانگر اهمیت این مهم در تحقق اقتصاد مقاومتی است.

زنان به‌عنوان نیمی از جمعیت جامعه و با توجه به وظایف و مسئولیت‌های خطیرشان، اولین مجریان فرهنگ و تربیت اسلامی به حساب آمده و در اصل، تمام جامعه را تشکیل می‌دهند و در نتیجه نقش بسیار پررنگی را در حمایت از تولید ملی ایفا می‌کنند.

نقش زنان در حمایت از تولید ملی به دو صورت است: در روش مستقیم بانوان خود وارد عرصه تولید شده و دوشادوش مردان چرخ اقتصاد کشور را به گردش درمی‌آورند و همان‌گونه که اشاره شد این امر می‌بایست با در نظر گرفتن شرایط

---

۱. بیانات رهبر معظم انقلاب در دیدار جمعی از کارگران سراسر کشور، ۱۳۹۴/۲/۹.

جسمی و روانی و همچنین ضرورت شرایط ورود بانوان به این عرصه باشد. از نقش غیرمستقیم بانوان در تحقق اقتصاد مقاومتی می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

الف) تربیت نیروی کارآمد

خداوند متّان قدرت فرزندآوری و مقام مادری و همسری که مایه آرامش و مودت در محیط خانواده است را به زن عطا نموده و دامان پر مهر زن را نخستین مهد پرورش جسمی و روانی کودک قرار داده است. مادر به‌عنوان الگوی رفتاری و عملی در کانون خانواده در نقشی همچون رسالت انبیا و تلاش در جهت انسان‌سازی ظاهر می‌شود و بنا بر فرمایش امام خمینی علیه السلام «از دامن زن مرد به معراج می‌رود»^۱.

مادر با توجه به مسئولیت خطیر خویش و کارگردانی داخل منزل و مسئول پرورش نسل آینده، می‌بایست ابتدا در خود روحیه تلاش، کار و امید را تقویت کرده و الگوی نمونه‌ای برای دیگر افراد خانواده به‌ویژه فرزندان باشد و در مرحله بعد نیز فرزندان را به‌گونه‌ای پرورش دهد که هم مشتاق تحصیل علم باشند و هم با الگوبرداری از سیره انبیا و ائمه علیهم السلام در راستای به حرکت درآوردن چرخ اقتصاد، کار را عار ندانسته و از هیچ تلاشی دریغ نورزند. در روایتی امام کاظم علیه السلام می‌فرماید: «رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عَلَيْهِ السَّلَام وَ آبَائِي عَلَيْهِمُ السَّلَام كُلُّهُمْ قَدْ عَمِلُوا بِأَيْدِيهِمْ وَ هُوَ مِنْ عَمَلِ النَّبِيِّينَ وَ الْمُرْسَلِينَ وَ الصَّالِحِينَ؛^۲ رسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و امیر مؤمنان عَلَيْهِ السَّلَام و همه پدرانم عَلَيْهِمُ السَّلَام با دست خویش کار می‌کردند و این سیره انبیا، رسولان و صالحان است».

۱. امام خمینی علیه السلام، صحیفه نور، ج ۷، ص ۳۴۱.

۲. شیخ صدوق، من لایحضره الفقیه، ج ۳، ص ۱۶۲.

امروزه یکی از آفات تحصیل علم در کشور ما جلوگیری دانش از تن دادن جوانان به مشاغلی است که به حسب نگاه ظاهری دون شأن بوده و با تحصیلات عالیه در تنافی است. این درحالی است که راز موفقیت اقتصادی کشوری مانند ژاپن که از جهت منابع طبیعی فقیر به حساب می آید، روحیه سخت کوشی و ابا نداشتن از هرگونه کار و فعالیت مفید بیان شده و بدون تردید این روحیه، هدیه مادران سخت کوش و هدفمند و در نتیجه پرورش نسلی با این ویژگی ها و روحیات است.

(ب) مصرف کالای داخلی

تولید کالا مشروط به تقاضای بازار می باشد، هر چه تقاضا بیشتر تولید نیز رونق یافته تر است. در نتیجه آن بسیاری از مشکلات اقتصادی به ویژه بیکاری که خود منشأ نابسامانی هایی مانند طلاق، فقر، اعتیاد و سرقت است رفع می شود. با مصرف کالای داخلی زمینه اقتدار و خودکفایی کشور بیش از پیش فراهم خواهد شد.

نظر به اینکه مصرف کالای خارجی اصلی ترین زمینه تسلط بیگانگان و دولت های استکباری است، در راستای پیاده سازی قاعده نفی سبیل، می بایست به تقویت تولید داخلی پرداخته و از واردات بی رویه کالای خارجی جلوگیری کرد؛ زن در خانواده اصلی ترین نقش را در این راستا بر عهده دارد.

فرزند مرجع بزرگ جهان تشیع حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی رحمته الله نقل می کند: «یکی از خصوصیات عملی آیت الله مرعشی نجفی این بوده که معظم له هیچ وقت از لباس های خارجی استفاده نکرده و این روش را مبارزه با استکبار می دانست و حتی موقعی که خیاط می خواست از دکمه خارجی برای لباس وی استفاده کند، آقا اجازه نداد و از قیطان به جای دکمه در لباسش استفاده

می‌کرد»^۱.

بانوی خانه مدیر تعیین‌کننده سبک کالای مورد نیاز خانوار و الگوی مصرف دیگر افراد خانواده است. وی از یکسو با اصلاح الگوی سبک زندگی و فرهنگ‌سازی در این زمینه به‌ویژه آگاه‌سازی دیگر افراد خانواده از پیامدهای مصرف کالای خارجی و الگو شدن مُد و فرهنگ بیگانگان و از سوی دیگر با نهادینه‌سازی و ترغیب مصرف کالای داخلی و بیان نتایج مطلوب آن به‌ویژه ایجاد روحیه رقابت بین تولیدکنندگان و در نتیجه بالا رفتن کیفیت کالای ملی، رفع بیکاری، ایجاد روحیه نشاط و امید در جامعه، کاهش فقر و استقلال اقتصادی گام مؤثری را در این زمینه برمی‌دارد.

ج) به‌گودش در آوردن نقدینگی در چرخه تولید

اگرچه دارایی و ثروت در تأمین معاش و رشد و تعالی انسان نقش ارزنده‌ای دارد، نباید هدف قرار گیرد؛ چراکه دین را تباه و قلب را به قساوت مبتلا می‌کند.^۲ مسلم است چنین آسایشی هیچ‌گاه تأمین‌کننده آرامش واقعی نخواهد بود. علاوه بر آثار شوم دنیوی این رذیله، قرآن کریم زراندوزان را (چه زن و چه مرد) به عذابی دردناک مژده داده است: «الَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَ لَا يُنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ»^۳ و کسانی که طلا و نقره را گنجینه (و ذخیره و پنهان) می‌سازند، و در راه خدا انفاق نمی‌کنند، به مجازات دردناکی بشارت ده! از زیورات به‌ویژه طلا و جواهرات برای زنان بیشترین جاذبه را دارد. در روایتی از پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نیز آمده است که عامل نابودی زنان امت من دو سرخ‌فام است؛

۱. www.mashreghnews.ir.

۲. حرانی، *تحف العقول*، ص ۱۹۹. (وَ اعْلَمُوا أَنَّ كَثْرَةَ الْمَالِ مَفْسَدَةٌ لِلدِّينِ مَفْسَدَةٌ لِلْقُلُوبِ).

۳. توبه: ۳۴.

طلا و لباس بدن‌نما.^۱ رعایت اعتدال و مبارزه با روحیهٔ زراندوزی در زنان از اهمیت بسزایی برخوردار است. افراط در اندوخته کردن طلا در روایات اسلامی امری مذموم شمرده شده و بنا بر فرمایش امیر مؤمنان علی عَلَيْهِ السَّلَام دوستی درهم و دینار تیری از جانب شیطان معرفی شده است.^۲ از سوی دیگر اسلام دربارهٔ به گردش درآوردن چرخهٔ تولید و بهره‌برداری صحیح از اموال سفارش نموده و از آن به مروّت^۳ و ایمان^۴ یاد کرده است.

بر اساس آمار ۱۰۰ تن طلای کشور در خانه‌های مردم بایکوت شده که از میزان ذخایر بانک مرکزی هم بیشتر است. با این حساب، مردم کشور ما بیشتر از ۱۰۰ هزار کیلوگرم معادل ۱۰۰ میلیون گرم طلا ذخیره کرده‌اند؛ چنانچه این میزان سرمایه در امر تولید و اشتغال به کار گرفته شود بسیاری از مشکلات فرهنگی، اقتصادی و آسیب‌های اجتماعی از بین خواهد رفت.^۵

بنابراین به‌منظور قرار گرفتن دارایی‌ها در مسیر تولید و رونق بخشیدن به آن و نیز پرهیز از کج‌رویی، کنزاندوزی و دفن سرمایه و به جریان انداختن آن در تولید و بهره‌وری بهینه، نقش زنان دارای اهمیت ویژه‌ای است که توجه به آن تحقق اقتصاد مقاومتی را کمک می‌کند.

۱. دیلمی، *ارشاد القلوب*، ج ۱، ص ۱۸۴.

۲. شیخ صدوق، *الخصال*، ج ۱، ص ۱۱۳. (*الْفِتْنُ ثَلَاثٌ... وَ حُبُّ الدِّينَارِ وَ الدَّرْهَمِ وَ هُمْ سَهْمُهُمُ الشَّيْطَانِ*).

۳. شیخ صدوق، *من لایحضره الفقیه*، ج ۳، ص ۱۶۶. (*قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: مِنْ الْمُرُوءَةِ اسْتِصْلَاحُ الْمَالِ*).

۴. شیخ صدوق، *من لایحضره الفقیه*، ج ۳، ص ۱۶۶. (*قَالَ الصَّادِقُ ﷺ: إِصْلَاحُ الْمَالِ مِنَ الْإِيْمَانِ*).

د) مشاغل خانگی

زنان در فرهنگ اصیل ایرانی - اسلامی ضمن مدیریت خانه و وظیفه نیکوهمسرداری و تربیت فرزندان، به امور اقتصادی مبادرت نموده و بدین وسیله هم تکیه‌گاه اقتصادی خانوار و هم الگوی کاملی از کار و تلاش برای دیگر افراد خانواده محسوب می‌شدند.

این مسئله در آموزه‌های دینی نیز بدان پایه از اهمیت است که آهنگ چرخ نخریسی زنان در کنار صدای قلم علما و قدم مجاهدان راه خدا به عرش می‌رسد.^۱ در فرازهایی از زندگانی حضرت زهرا علیها السلام آمده است یکی از روزها، حضرت علی علیه السلام در حالی که مقداری پشم گوسفند که بافته شده دستار مبارک فاطمه علیها السلام بود، در دست داشتند، از منزل بیرون آمدند، روانه بازار شده و پیشنهاد فروشش را به فردی پشم فروش دادند. او هم به شیوه معاملات رایج آن زمان دادوستد نمود و پشم بافته شده را به سه صاع جو مبادله نمود.^۲

امروزه با افزایش سطح تحصیلات و شرایط اقتصادی و فرهنگی، مشاغل بیرون از منزل از سوی زنان با اقبال بیشتری روبرو شده است. اگرچه حضور زنان در برخی عرصه‌ها نظیر خدمات بهداشتی و آموزشی لازم و ضروری به نظر می‌رسد، در بسیاری از مشاغل و با احتساب هزینه‌هایی که عدم حضور زن در خانه و فقدان مشارکت فعال وی در زمینه تربیت فرزندان بر خانواده تحمیل می‌کند، این مشاغل نه تنها برطرف کننده نیاز خانواده و کمک کننده معیشت نیست بلکه خود عامل به وجود آوردن مشکلات و آسیب‌های فراوان در خانواده

---

۲. مکارم شیرازی و دیگران، تفسیر نمونه، ج ۲۴، ص ۳۷۷. (قال النبی صلی الله علیه و آله: ثَلَاثٌ تَنْخَرُقُ الْحُجْبَ وَتَنْتَهِي إِلَى مَا بَيْنَ بَدَى اللَّهِ: صَرِيرُ أَقْلَامِ الْعُلَمَاءِ وَوَطْئُ أَقْدَامِ الْمُجَاهِدِينَ وَصَوْتُ مَعَازِلِ الْمُحْصَنَاتِ).

۲. بحرانی اصفهانی، عوالم العلوم، ص ۲۷۰.

و به‌تبع آن در جامعه خواهد شد.

از این‌رو مشاغل خانگی راهکاری ارزنده برای ایجاد درآمد و کمک به اقتصاد خانواده است؛ زیرا زن ضمن حضور مستمر در منزل و داشتن مشارکت فعال در تربیت فرزندان، علاوه بر کمک اقتصادی به خانواده در رونق اقتصادی کشور و اشتغال‌زایی نیز سهمیم خواهد بود.

آمار تکان‌دهنده میزان استفاده از رسانه‌های ارتباط‌جمعی (تلویزیون ۴ ساعت)^۱ به‌خصوص شبکه‌های اجتماعی (روزانه ۵ تا ۹ ساعت)، بازی‌های رایانه‌ای (سالانه بالغ بر ۱۴/۶ میلیارد ساعت)^۲ و تلفن همراه، نشانگر هدر رفت ساعات مفید بسیاری است که چنانچه در مسیر تولید اقتصادی، به کار گمارده شود علاوه بر کمک شایان‌توجه به اقتصاد خانواده و کشور، از وقوع بسیاری از مفاسد استفاده ناصحیح از این ابزار کاسته خواهد شد.

۲. زنان و اصلاح الگوی مصرف

اصلاح الگوی مصرف یکی از ضرورت‌ها و ارکان اصلی اقتصاد مقاومتی بوده و مبدأ این امر مهم خانواده است؛ چراکه اقتصاد از خردترین واحد اجتماع یعنی خانواده آغاز شده و تا سطح کلان را در برمی‌گیرد، در حقیقت اقتصاد خانواده و نوع مصرف آن تعیین‌کننده شرایط اقتصادی جامعه است.

مقام معظم رهبری در این‌باره می‌فرمایند: «مسئله مدیریت مصرف یکی از ارکان اقتصاد مقاومتی است؛ یعنی مصرف متعادل و پرهیز از اسراف و تبذیر. هم در دستگاه‌های دولتی، هم غیردولتی، همه آحاد مردم و خانواده‌ها باید به این مسئله توجه کنند و این واقعاً جهاد است».^۳

1. www.eghtesadonline.com.

2. www.hamshahronline.ir.

۳. سخنان رهبری در دیدار با کارگزاران و مسئولان نظام، ۱۳۹۱/۵/۳.

در این راستا بانوان به‌عنوان رکن خانواده ایفاگر نقشی منحصر به فرد در تحقق شعار اقتصاد مقاومتی به حساب می‌آیند. اصلاح الگوی مصرف در قالب مؤلفه‌هایی ممکن خواهد بود که مهم‌ترین آن بدین شرح است:

الف) مدیریت مصرف

یکی از صفاتی که در قرآن کریم برای بانوان مؤمن ذکر شده ویژگی «حافظ بودن»^۱ است؛ بدین معنا که زن در غیاب مرد مرتکب هیچ‌گونه خیانت مالی، ناموسی، فاش کردن اسرار خانه و شخصیت شوهر و مانند آن نشود^۲ و نسبت به هر آنچه حفظ آن ضروری است اهتمام ورزد. در اینجا باید به معنای صحیح واژه حفظ توجه کرد و نباید آن را به بخل ورزیدن‌های بیجا و ریاضت کشیدن‌های نامناسب معنا و تفسیر کرد؛ بلکه حفظ به معنای مصرف صحیح و بهینه است. در روایتی از امام صادق علیه السلام آمده است: «خَيْرٌ نِسَائِكُمُ الطَّيْبَةُ الرَّيْحِ الطَّيْبَةُ الطَّعَامِ الَّتِي إِذَا أَنْفَقَتْ أَنْفَقَتْ بِمَعْرُوفٍ وَإِنْ أَمْسَكَتْ أَمْسَكَتْ بِمَعْرُوفٍ فَتِلْكَ مِنْ عُمَّالِ اللَّهِ وَ عَامِلِ اللَّهِ لَا يَخِيْبُ وَ لَا يَنْدَمُ»^۳؛ بهترین زنان کسی است که خوشبو باشد، غذای پاکیزه تهیه کند، اگر مالی می‌بخشد یا خرج می‌کند درست و بجا باشد و اگر صرفه‌جویی می‌کند نیز چنین باشد. این زنان کارگزاران خداوند هستند و کارگزاران خداوند ضرر نکرده و پشیمان نخواهند شد.

براین اساس بانوی خانواده می‌بایست همانند یک مدیر مالی متبحر ضمن اولویت‌بندی نیازها و صرف درآمدها در بهترین مصارف به بهداشت، تغذیه و سلامت روان افراد خانواده توجه ویژه‌ای مبذول دارد. اهمیت توجه به این امور

۱. نساء: ۳۴.

۲. یوسف‌پور، خلاصه تفاسیر المیزان و نمونه، ص ۲۳۵.

۳. طبرسی، مکارم الاخلاق، ص ۲۰۰.

زمانی آشکار می‌شود که رعایت نکردن اصول مدیریت صحیح منزل و توجه نداشتن به آن (برای نمونه نوع تغذیه و توجه به کیفیت مواد غذایی مصرفی)، علاوه بر تحمیل هزینه‌های درمانی هنگفت به دولت، سبب وابستگی بیش از پیش کشور به بیگانگان و نیز اتلاف وقت و نیروی انسانی خواهد شد.

ب) پرورش روحیه قناعت

قناعت، خرسندی و رضامندی است از آنچه فراهم آمده است^۱ و به اکتفا کردن به داشته‌ها و پرهیز از زیاده‌خواهی معنا شده است. در روایات به این ویژگی برای زنان توجه فراوانی شده است تا جایی که رهبران دینی کم‌خرج بودن را از برکات زن دانسته‌اند.^۲ در کلامی از امام صادق علیه السلام بهترین زن کسی معرفی شده که اگر چیزی به او داده شود سپاسگزاری کند و اگر داده نشود راضی باشد^۳ و در مقابل، مراعات نکردن حال همسر و تحمیل خواسته‌های بیش از توان او نکوهش گردیده است.^۴

در روایتی چنین آمده که پس از نزول آیه «وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمَوْعِدُهُمْ أَجْمَعِينَ لَهَا سَبْعَةُ أَبْوَابٍ لِّكُلِّ بَابٍ مِنْهُمْ جُزْءٌ مَّقْسُومٌ»^۵ و قطعاً وعده‌گاه همه آنان دوزخ است، [دوزخی] که برای آن هفت در است و از هر دری بخشی معین از آنان [وارد

۱. راغب اصفهانی، *مفردات الفاظ قرآن*، ج ۳، ص ۲۵۳.

۲. کلینی، *الکافی*، ج ۵، ص ۵۶۴. (عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: مِنْ بَرَكَاتِ الْمَرْأَةِ خِفَّةُ مَوْتِهَا).

۳. نوری، *مستدرک الوسائل*، ج ۱۴، ص ۱۶۱. (قَالَ الصَّادِقُ علیه السلام: خَيْرُ نِسَائِكُمُ الَّتِي إِنْ أُعْطِيَتْ شَكَرَتْ وَإِنْ مُنِعَتْ رَضِيَتْ).

۴. شیخ صدوق، *ثواب الاعمال*، ص ۲۸۹. (مَنْ كَانَتْ لَهُ امْرَأَةٌ لَمْ تُؤَافِقْهُ وَلَمْ تَصْبِرْ عَلَى مَا رَزَقَهُ اللَّهُ تَعَالَى وَشَقَّتْ عَلَيْهِ وَحَمَلَتْهُ مَا لَمْ يَقْدِرْ عَلَيْهِ لَمْ يَقْبَلِ اللَّهُ مِنْهَا حَسَنَةً تَنْتَقِي بِهَا حَرَّ النَّارِ وَ غَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهَا مَا دَامَتْ كَذَلِكَ).

۵. حجر: ۴۳ و ۴۴.

می‌شوند]» پیامبر سخت گریست و اصحاب نیز به خاطر گریه آن حضرت گریستند و ندانستند که جبرئیل چه خبر آورده و نتوانستند از آن حضرت پرسند. از آنجاکه آن حضرت، با دیدن فاطمه علیها السلام شادمان می‌شدند، سلمان به خانه فاطمه علیها السلام آمد تا برای شاد شدن پیامبر خدا صلی الله علیه و آله آن بانوی معظمه را به حضور پدر بیاورد. پس از ورود به خانه، مشاهده کرد دختر رسول خدا صلی الله علیه و آله مقداری آرد جو پیش رو نهاده، خمیر می‌کند و با خود زمزمه می‌کند: «وَمَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ وَأَبْقَى؛^۱ و آنچه پیش خداست بهتر و پایدارتر است».

پس از سلام جریان را به عرض رسانید حضرت برخاست و چادر کهنه‌ای که دوازده جای آن را با لیف خرما پینه کرده بود بر خود پیچید. چون نگاه سلمان به چادر افتاد گریه کرد و گفت: واحزنانه دختران قیصر پادشاه روم و کسری پادشاه عجم، سندس و حریر می‌پوشند و فاطمه علیها السلام دختر محمد صلی الله علیه و آله که بهترین خلق است چنین جامه‌ای! چون فاطمه علیها السلام به خدمت پدر بزرگوار رسید عرض کرد: «ای رسول خدا صلی الله علیه و آله سلمان از لباس من تعجب می‌کند. به حق آن خدایی که تو را به رسالت خلق فرستاد، برای من و علی جز پوست گوسفندی بیش نیست که در روز شتر ما بر آن علف می‌خورد و شب زیرانداز ماست و بالش زیر سر ما پوستی است که در آن لیف خرما کرده‌ایم». خاتم رسولان صلی الله علیه و آله فرمود: «ای سلمان، دختر من در میان گروهی خواهد بود که پیش از همه کس به بهشت می‌رود».^۲

ج) پرهیز از اسراف

اسراف در برابر میانه‌روی قرار دارد و خداوند متعال در قرآن کریم مسرفان را

۱. شوری: ۳۶.

۲. مقدم، فضائل الزهراء علیها السلام، ص ۸۵.

برادران شیاطین و ناسپاس برمی شمرد.^۱ لازم به ذکر است که اسراف، معنای وسیعی داشته و در روایات از دور ریختن مانده آب تا استفاده نابجا از لباس مهمانی و دور افکندن هسته خرما را شامل می شود.

براساس آمار جهانی مردم ایران علیرغم وجود آموزه های دینی و علمی، بدون هیچ گونه اغراقی از اسراف کارترین مردمان جهان هستند. اسراف در این منابع به حدی است که مصرف سرانه آب، انرژی، دارو، نان و سایر مواد غذایی و صرف وقت برای انجام یک کار معین در ایران، چند برابر استانداردهای جهانی است.^۲ تأمل در عواقب سوء اسراف مانند غضب خداوند، بی برکتی، فقر، صدمات جسمی و عقاب اخروی، ناخودآگاه انسان را به سوی مصرف بهینه و صحیح سوق می دهد.

زن به عنوان مدیری که در فرهنگسرای خانواده نقش الگو را ایفا می کند و با ابزار عشق و محبت رفتارهای پسندیده و شایسته را در خانواده نهادینه می نماید و با توجه به اینکه مدیریت مصرف بر عهده اوست، می تواند با رعایت اعتدال و پرهیز از اسراف (حتی در یک جبهه برنج)^۳ کمک قابل توجهی به استقلال اقتصادی مملکت و تحقق اقتصاد مقاومتی نماید.

(د) پرهیز از تجمل گرایی

زیادوستی و خودآرایی ریشه در فطرت انسان دارد. دین نیز بر پاسخ گویی صحیح و متعادل به این نیاز فطری تأکید ورزیده و به آراستگی و زیبایی ظاهری

۱. اسراء: ۲۷.

2. www.vpb.um.ac.ir.

۳. دور ریختن یک جبهه برنج در یک وعده غذایی توسط هر ایرانی، برابر است با اسراف روزانه هفت هزار کیلو برنج در روز و ۲۱۰ تن در ماه. www.tasnimnews.com.

نیز توجه ویژه‌ای مبذول می‌دارد. بر اساس لطافت روحی نهاده شده در سرشت زن میل به زیبایی در زنان به مراتب بیش از مردان است.

«تجمل‌گرایی» افراط در توجه به نیاز فطری زیبادوستی است. تجمل‌گرایی آفتی است که چون موربانه در تاروپود ساختار اقتصادی کشور رخنه می‌کند و مستقیم و غیرمستقیم، بروز بسیاری از مشکلات فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و حتی سیاسی را در پی دارد. ریشه این افراط را می‌بایست در حسادت، چشم‌وهم‌چشمی، ضعف فرهنگی و سستی باورهای معنوی جستجو کرد.

دشمن در دنیای پرزرق‌وبرق امروز از راه القای مد و ایجاد روحیه چشم‌وهم‌چشمی و رقابت ناسالم و با تعریفی متفاوت و حباب‌گونه از زیبایی، فرهنگ، اقتصاد و سلامت مادی و معنوی جامعه را هدف قرار داده است. تجمل‌گرایی همانند غده‌ای سرطانی تمام عرصه‌های زندگی از جمله ازدواج، مراسمات مذهبی و حتی تشریفات مربوط به تدفین و ترحیم را در بر گرفته و روزبه‌روز عواقب شوم آن در جامعه رو به فزونی است. امام صادق علیه السلام بهترین نسخه را برای درمان این بیماری جامعه‌سوز بیان داشته چنین می‌فرماید: «انظُرْ إِلَى مَنْ هُوَ دُونَكَ فِي الْمَقْدَرَةِ وَلَا تَنْظُرْ إِلَى مَنْ هُوَ فَوْقَكَ فِي الْمَقْدَرَةِ فَإِنَّ ذَلِكَ أَفْضَحُ لَكَ بِمَا قَسِمَ لَكَ وَ آخِرَى أَنْ تَسْتَوْجِبَ الزِّيَادَةَ مِنْ رَبِّكَ عَزَّوَجَلَّ؛^۱ به کسانی که پایین‌تر از تو هستند و توانایی آن‌ها از تو کمتر است توجه کن و به بالاتر از خود هرگز توجه نداشته باش؛ اگر چنان کنی به آنچه در دست داری قناعت کرده و شایستگی زیادت از سوی خداوند پیدا خواهی کرد».

دراین بین نقش جهادی بانوان به‌عنوان مبدأ فرهنگ‌سازی در جامعه اسلامی و تحقق اقتصاد مقاومتی بیش‌ازپیش آشکار می‌شود.

۳. ارتقای روحیه استقامت

از آنجاکه وظیفه نان‌آوری، کسب روزی حلال و تأمین مایحتاج خانواده در اسلام بر عهده مرد بوده و در بسیاری اوقات سرپرست خانواده تحت فشار مشکلات اقتصادی قرار دارد، زن به‌عنوان تکیه‌گاه روانی همسر می‌بایست در شرایط سخت و تنگناها راهنما و مددکار مرد در کسب روزی حلال باشد؛ نه اینکه با زیاده‌خواهی و فزون‌طلبی، مرد را به رفتارهای اقتصادی خلاف شرع (مانند رشوه، اختلاس، اخذ وام‌های ربوی و گران‌فروشی) وادار کند؛ اقداماتی که هریک به‌تنهایی ضربات مهلکی بر پیکره اقتصاد کشور وارد می‌آورد.

در تاریخ زندگانی الگوی بی‌نظیر همسر داری، فاطمه زهرا علیها السلام آمده است هنگامی که از امیر مؤمنان علیه السلام پرسیده شد همسرت فاطمه علیها السلام را چگونه یافتی؟ در پاسخ فرمودند: «نِعْمَ الْعَوْنُ عَلَى طَاعَةِ اللَّهِ؛^۱ او بهترین یاور است بر اطاعت خدا». در روایتی دیگر نیز چنین نقل شده که روزی امیر مؤمنان علی علیه السلام خطاب به حضرت زهرا علیها السلام فرمودند: فاطمه جان، آیا غذایی داری تا از گرسنگی بیرون آییم؟ حضرت علیها السلام در پاسخ فرمودند: دو روز است در منزل غذای کافی نداریم و آنچه بود به شما و فرزندانم حسن علیه السلام و حسین علیه السلام دادم و خود نیز از غذای اندکی که داشتیم استفاده نکردم. امیر مؤمنان علیه السلام فرمودند: چرا به من اطلاع ندادی تا به دنبال تهیه غذا بروم؟ حضرت زهرا علیها السلام پاسخ دادند: «ای ابوالحسن، من از خدایم شرم دارم چیزی را از تو درخواست کنم که برایم مقدور نباشد».^۲

این مناعت و از خودگذشتگی سبب شد خانه امیر مؤمنان علیه السلام و حضرت زهرا علیها السلام با وجود سیل مشکلات و مصائب، سرشار از عشق و محبت باشد.

۱. مجلسی، بحار الأنوار، ج ۴۳، ص ۱۱۷.

۲. مجلسی، بحار الأنوار، ج ۴۳، ص ۵۹.

آسیب‌شناسی شغل‌های نامناسب زنان

دکتر ناهیدالسادات قائم مقام فراهانی*

اشاره

امروزه شاهد حضور گسترده زنان و دختران جوانی هستیم که با انگیزه حضور در جامعه یا کسب درآمد در شغل‌های نامناسب به‌عنوان منشی، بازاریاب یا فروشنده فعالیت می‌کنند. بسیاری از شرکت‌ها و مراکز از زنان و دختران به‌عنوان ابزار جذب مشتری، تلطیف محیط کاری و توسعه تجارت استفاده می‌نمایند. برخی از زنان و دختران که تحصیل کرده نیز هستند برای دستیابی به شغل مناسب بر ویژگی‌های ظاهری خود سرمایه‌گذاری می‌کنند و این موضوع به دلیل عوامل متعددی مانند الگوی کاری مشخص برای حضور زن در جامعه به وجود آمده است و آسیب‌های بسیاری را متوجه فرد، خانواده و جامعه می‌کند. در این مقاله به بررسی آسیب‌های نامناسب زنان، پرداخته می‌شود.

آسیب‌های فردی

۱. ابزار تبلیغات

بسیاری از مشاغل با استفاده تبلیغاتی از زن موجب رواج بی‌حجابی و

---

* دکترای فرهنگ و زبان‌های باستان.

آرایش‌های زننده در جامعه می‌شوند. در این مشاغل نه بهره‌وری از نیروی جسمی زن موردنظر است و نه به‌کارگیری توان فکری و تخصصی او بلکه جوانی و طراوت، زیبایی ظاهر و آراستگی ساختگی وی ابزار جلب مشتری و شیرین‌کام کردن مراجعان است. فروشنده‌گی، منشی‌گری، مسئول روابط عمومی بودن را می‌توان از جمله این مشاغل دانست.^۱

در برخی از آگهی‌های جذب بازاریاب، داشتن تیپ و شکل مناسب و قد بلند به‌ویژه روابط عمومی بسیار بالا یکی از معیارهای اساسی پذیرش ایشان از سوی کارفرما^۲ و جزء وظایف اصلی منشی در محل کار است. برای مثال خانمی که منشی شرکتی در نزدیکی خانه‌اش بود و برای صرف ناهار می‌توانست دو الی سه ساعت به منزل برود پس از ناهار و برای برگشت به محل کار، بنا به خواسته مدیر شرکت درباره رعایت تنوع در سر و وضع ظاهری، ناگزیر بود دوباره رنگ لاک‌های خود را پاک کند و آرایشی غیرمعمول و متفاوت داشته باشد.^۳

واگذار کردن چنین نقش‌هایی به زنان در حقیقت توهینی آشکار به جنس زن است. زن در چنین جایگاه‌هایی به‌مثابه ابزار و کالایی برای رسیدن به اهداف خاص مورد بهره‌وری قرار می‌گیرد.^۴ در اکثر شغل‌های فروشنده‌گی، منشی‌گری و بازاریابی جذابیت‌های جنسی، توانایی‌های عملی و انرژی زنان و دختران جوان به شکل ظالمانه‌ای در خدمت سرمایه‌داری مدرن قرار می‌گیرد. به‌عبارت‌دیگر با میل و رغبت خود زنان صرف توسعه سرمایه‌سالاری و ظلم توسعه‌یافته به

۱. افشارنیا، زن و رهایی نیروهای تولید، ص ۱۳۶.

۲. تاجیک، «از ویژگی‌های تئوری تا مدیریت فروش»، پیام زن، ش ۲۸۵، ص ۲۹.

۳. تاجیک، «منشی‌گری، ملکه مشاغل زنانه»، پیام زن، ش ۲۸۵، ص ۲۸.

۴. «اشتغال زنان در بستر خانواده و ارتباط آن با طلاق»، حوراء؛ ش ۱۸، بهمن و اسفند

خودشان می‌شود. متأسفانه با این وجود، زنان و دختران باز هم احساس آزادی می‌کنند.^۱

درواقع زنان و دختران در چنین شغل‌هایی احساسات و لطافت‌های زنانگی خود را خرج می‌کنند و این مسئله موجب تقلیل احساسات لطیف آنان می‌شود. همچنین عاملی برای بازدارندگی زنان از ایفای نقش‌ها و به عبارتی شغل‌های اصلی آن‌ها می‌گردد؛ زیرا شغل‌هایی که از لطافت زنان می‌کاهند، آن‌ها را در نقش‌های خانوادگی دچار مشکل می‌کنند و باعث می‌شوند کانون خانواده گرمای خود را از دست بدهد؛ مثلاً منشی بودن شغلی است که زن را در معرض برخورد با افراد متعدد اعم از محرم و نامحرم قرار می‌دهد که این برای طهارت روحی زنان مناسب نیست.^۲

ورود بانوان در بسیاری از موارد با دید ابزاری و جذب بیشتر مشتری از راه ایجاد جذابیت‌های ظاهری در آنان است و تعداد بانوانی که بتوانند از این دسته ابزاری بالاتر بروند و از آسیب‌های اجتماعی برکنار باشند چندان زیاد نیست.^۳ شرایط بسیاری از شغل‌های نامناسب به‌گونه‌ای است که باعث رواج بدحجابی می‌شود. از سویی اسلام به زن اجازه نمی‌دهد که هنگام خروج از منزل، موجبات تحریک مردان را فراهم کند و به مردان هم اجازه چشم‌چرانی نمی‌دهد؛ چنین حجابی موجب تقویت نیروی کار اجتماع نیز می‌گردد.^۴

۱. کوثری، «حقوق و مسئولیت‌های فردی و اجتماعی زنان از منظر اسلام»، موجود در:

www.kosari112.mihanblog.com/post/1.

۲. اسراری، «لطفاً مراقبت روحیه زنانه خود باشید»، موجود در:

www.basirnews.ir//۰۳/۰۳/۱۳۹۳.

۳. تاجیک، «ازویزیتوری تا مدیریت فروش»، پیام زن، ش ۲۸۵، ص ۲۹.

۴. مخالفان حجاب به بهانه اینکه حجاب نیمی از افراد جامعه را فلج می‌کند با ترویج بی‌حجابی، فساد و بی‌بندوباری نیروی تمام افراد جامعه را فلج می‌کنند. نتیجه این می‌شود که در جوامع مسلمان

همچنین خداوند در سوره احزاب آیه ۳۲ می فرماید: «يَا نِسَاءَ النَّبِيِّ لَسْنُنَّ كَأَحَدٍ مِنَ النِّسَاءِ إِنْ اتَّقَيْتُنَّ فَلَا تَخْضَعْنَ بِالْقَوْلِ فَيَطْمَعَ الَّذِي فِي قَلْبِهِ مَرَضٌ وَقُلْنَ قَوْلًا مَعْرُوفًا؛ ای همسران پیامبر! شما همچون یکی از زنان معمولی نیستید اگر تقوا پیشه کنید؛ پس به گونه‌ای هوس انگیز سخن نگوئید که بیماردلان در شما طمع کنند، و سخن شایسته بگوئید!». با توجه به آیه شریفه خداوند زنان را از سخن گفتن با لحنی تحریک‌آمیز و صدایی نازک منع می‌کند؛ از این رو زنان باید در حجاب، گفتار و رفتار خود موازین اسلامی را رعایت کنند.

درواقع خود دختران و زنان انتخاب‌کننده محیط کاری خود هستند. نمی‌توان گفت آسیب‌ها و دیدگاه ابزاری به زن در همه محیط‌های کاری وجود دارد. زنان و دختران باید حدود اسلامی را در محل کار رعایت کنند و با رعایت حجاب مناسب و لحن صحبت مناسب، اجازه ندهند از آن‌ها به‌عنوان ابزار استفاده شود؛ بنابراین شاید به دلیل پایبندی به حدود شرعی و اسلامی کار خود را از دست دهند، اما از آسیب مصون می‌مانند.

۲. آزارهای اخلاقی

آزارهای اخلاقی در محیط کار به دو شکل کلامی و غیرکلامی رخ می‌دهد. شوخی‌های نامناسب و دور از شأن از سوی برخی از آقایان، اظهارنظر در ارتباط با ظاهر و نوع لباس و همچنین دعوت به ملاقات خارج از محیط به بهانه طرح مسائل کاری اما به‌قصد طراحی مسائل شخصی و نامتعارف، از دیگر مصادیق

متجددمآب، فقط در روستاها و خانواده‌های بسیار متدین، زنان با لباس ساده در اجتماع ظاهر می‌شوند و به فعالیت اقتصادی مفید می‌پردازند و گرنه سایر زنان برای خودآرایی و آرایش، جز استهلاک ثروت و وقت و فاسد کردن اخلاق اجتماعی و خانواده، کار دیگری نمی‌کنند و عده‌ای جاهل، نام این را فعالیت اجتماعی و آزادی زن می‌گذارند. (سایت پرسمان).

این‌گونه آزارهاست. از آزارهای غیرکلامی نیز می‌توان به نگاه‌های هرزه اشاره کرد. از موارد حادث‌تر اینکه برخی از همکاران از جمله مدیر ممکن است پس از نزدیک شدن از طریق شبکه‌های اجتماعی اجازه درخواست غیراخلاقی را نیز به خود بدهند.^۱

بسیاری از زنانی که در شغل‌های نامتناسب هستند پس از آنکه به همکاران و یا رئیس شرکت اجازه اظهار نظر دادند، ممکن است به دلیل برداشت منفی اطرافیان از شخصیت ایشان، عدم کنترل ارتباط کاری و نیز به سبب رعایت نکردن خطوط قرمز^۲ مورد مزاحمت‌های جنسی قرار بگیرند.

توجه به مسئله مزاحمت‌های جنسی در اشتغال زنان به‌منزله یک نمونه از پیامدهای تقریباً پنهان، از این موارد است؛ زیرا دست کشیدن زنان از کار تنها راه مقابله با این معضل است و به نظر می‌رسد این نوع پیامدها مطابق اندیشه طرفداران نظریه جنسیتی تا حد زیادی در تفکیک شغل‌ها بر مبنای جنسیت و تداوم آن مؤثر بوده و تلاش‌های زنان را برای ورود به شغل‌هایی که در قلمرو مردان قرار دارند خنثی کرده است.^۳

اسلام معتقد است مرد و زن باید مرزبندی مشخصی میان خودشان در همه‌جا — خیابان، اداره، تجارت‌خانه — داشته باشند و هر یک از زن و مرد باید آن را رعایت کنند. اگر این حساسیت اسلام نسبت به روابط و نوع اختلاط مرد و زن رعایت شود، همه کارهایی را که مردان در عرصه اجتماعی انجام می‌دهند، زنان نیز در

۱. رنجی، «چگونه در محیط کار غافلگیر نشویم»، پیام زن، ش ۲۸۵، ص ۳۵.

۲. ر.ک. مهتدی، «معامله با خدای مهربان»، پیام زن، ش ۲۸۵، ص ۳۲ و ۳۲.

۳. سهیلا، «فرا تحلیل چهار دهه پژوهش درباره اشتغال زنان»، زن در فرهنگ و هنر، ش ۲، صص

صورت داشتن توانایی جسمانی و شوق و فرصت لازم می‌توانند انجام دهند.^۱ برخی از روایات^۲ به رعایت حد و مرزها، دوری از اختلاط با مردان و رعایت عفاف و پوشیدگی دعوت می‌کنند؛ بنابراین اگر اشتغال زنان سبب مفسده نباشد، با حفظ عفت و اخلاق عمومی بلامانع است.^۳ اگر مرزبندی رعایت شود و زنان و دختران به‌جز از مسائل کاری - آن‌هم در چارچوب کاملاً رسمی - اجازه هرگونه صحبت و اظهار نظر به همکاران و مشتریان مرد ندهند، هم عفت و هم شأن زن حفظ می‌شود. از سویی اگر آزارها از سمت رئیس شرکت صورت بگیرد، رها کردن کار از هرگونه چشم‌پوشی و درنهایت بروز آسیب‌های جبران‌ناپذیر بهتر است.

۳. آزار جنسی

بسیاری از زنان و دخترانی که به مشاغل کاذب روی می‌آورند طعمه آزارهای جنسی هستند. از طرفی گرایش برخی از آن‌ها به مواد مخدر زمینه‌ساز ارتکاب اعمال مجرمانه و ابتلا به بیماری‌هایی مانند ایدز و هپاتیت می‌شود.

۴. آسیب روانی

یکی از آسیب‌هایی که متوجه سلامت روان زنان و دختران است، استرس محیط کار است. استرس‌های محیط کار حاصل عوامل گوناگونی است از جمله: داشتن وظایف متعدد، نبود امنیت اخلاقی، تشویش از داشتن روابط کاری با

۱. تاجیک، «اشتغال زنان از دیدگاه اسلام»، موجود در:

www.farsnews.com/newstext.php?nn=13910630000656.

۲. حرّ عاملی، و مسائل الشیعة، ج ۲۰، ص ۲۳۵، باب کراهه خروج النساء؛ کلینی، الکافی، ج ۵، ص ۵۳۶. (أَمَّا تَشْتَحِيْنَ وَلَا تَغَاوْنَ نِسَاءَكُمْ يَخْرُجْنَ إِلَى الْأَسْوَاقِ وَيُزَاجِمْنَ الْعُلُو).
۳. نوری، «بررسی اشتغال زنان از دیدگاه اسلام»، مجله نامه جامعه، ش ۸۵، مهر ۱۳۹۰، ص ۱۶.

همکاران که گاه به روابط نامتعارف نیز کشیده می‌شود، درخواست‌های نابجای همکاران و مشتریان، برخورد قاطع و بروز عواقب احتمالی در آینده شغلی، توییح از سوی رئیس شرکت به دلیل نرسیدن به وظایف متعدد و تنزل عزت‌نفس، توجه بیش‌ازحد به ظاهر، تغییر لحن و صدا در صحبت. این عوامل موجب می‌شوند که سلامت روان زنان و دختران شاغل در شغل‌های نامناسب، آسیب ببیند و اختلال‌های روانی بسیاری از جمله استرس و وسواس فکری در آن‌ها بروز کند.

۵. آسیب‌های جسمی

انجام وظایف دبیرخانه، مدیر دفتر، مدیر برنامه، آبدارچی، حسابدار، بازاریاب، تالیپست بر عهده منشی است و مسئولان و مدیران شرکت از او توقع انجام کامل وظایف را دارند. اجرای کارهای واگذار شده موجب بروز خستگی بیش‌ازحد در زنان و دختران می‌شود و درنهایت آن‌ها را به آسیب‌های جسمی فراوان مبتلا می‌کند.

در روایتی امام علی علیه السلام به فرزندش امام حسن علیه السلام چنین فرموده است: «لَا تُمَلِّكِ الْمَرْأَةَ مِنَ الْأُمْرِ مَا يُجَاوِزُ نَفْسَهَا فَإِنَّ ذَلِكَ أَنْعَمَ لِحَالِهَا وَأَرْحَى لِبَالِهَا وَأَدْوَمَ لِحَمَالِهَا فَإِنَّ الْمَرْأَةَ رِيحَانَةٌ وَ لَيْسَتْ بِقَهْرِمَانَةٍ؛ به زن بیش‌ازحد و توانش کار واگذار مکن و این، برای حال او بهتر است و برای زندگی او مناسب‌تر است؛ زیرا زن ریحانه است و قهرمانه نیست»^۱.

این دسته از روایات به وضع روحی و جسمی زنان اشاره دارد و بیانگر این امر است که آن‌ها باید وظایفی را بر عهده گیرند که با وضعیت جسمانی و

۱. کلینی، *الکافی*، ج ۵، ص ۵۱۰.

عاطفی‌شان متناسب باشد و آسایش و آرامش آن‌ها را برهم نزند.^۱

۶. حقوق و مزایای ناچیز

اگرچه اجرای قانون کار و قوانین تأمین اجتماعی در تمامی شرکت‌های خصوصی و حتی درباره نیروهای پورسانت‌بگیر نیز الزامی است و هر توافقی برخلاف این قوانین باطل است، در مراکز زیادی به‌راحتی این مقررات دور زده می‌شود. پرداخت کمتر از حداقل حقوق قانون کار، عدم پرداخت بسیاری از مزایای قانونی، عدم پرداخت پایه سنواتی، محرومیت از ثبت سابقه بیمه، وضع ضوابط خاص درباره حقوق و شرایط کاری دوره آزمایشی، الزام به ارائه سفته، ساعت‌های کاری بالا بدون پرداخت اضافه‌کاری، نداشتن مرخصی و بسیاری دیگر از این تخلف‌ها را می‌توان در گفتگو با خانم‌های شاغل در بازاریابی و منشی‌گری مشاهده کرد. اغلب این افراد نیز به دلیل ترس از بیکاری و نداشتن فرصت شغلی مناسب‌تر، به این شرایط تن می‌دهند و در مقابل آن سکوت می‌کنند.^۲

آسیب‌های خانوادگی

۱. برخورد آمرانه

با اشتغال زنان به‌ویژه در شغل‌های نامناسب، فضای فرهنگی و اخلاقی خانواده دچار آسیب می‌شود. زنان شاغل در محاوره‌ها و رفت‌وآمدها چون با اشخاص و افراد مختلفی سروکار دارند نوع برخوردهایشان مردانه و آمرانه است، ظرافت و

۱. تقوی، «اشتغال زنان از نظر قرآن و احادیث»، سایت استان کهگیلویه و بویراحمد (ایل بانو).

۲. رنجی، «چگونه در محیط کار غافلگیر نشویم»، پیام زن، ش ۲۸۵، ص ۳۵.

لطافت در گفتار و رفتار در این‌گونه زنان کم‌رنگ می‌شود.^۱ فرمان‌بری زنان در محیط کار، باعث به‌کارگیری امر و نهی در زندگی می‌شود. این نوع رفتار و گفتار زنان متأهل نه تنها موجب بروز تنش با همسر می‌شود بلکه بر کودکانشان هم تأثیر می‌گذارد.

۲. تعارض در باورها

هماهنگی برخی از زنان و دختران با شرایط ظاهری شغل‌های نامناسب (همانند آرایشی‌های متنوع یا پوشش نامناسب) آرام‌آرام به تغییر در عقاید و باورهای آنان منجر می‌شود. این تغییرات بیشتر در پوشش و ظاهر و نیز در رفتار و گفتار رخ می‌دهد و بسیاری از باورها و نگرش‌های دینی و ملی آنان دستخوش تغییر می‌شود و زندگی آنان صرف استفاده از جذابیت‌های ظاهری خود برای کسب درآمد می‌شود و به‌نوعی از جذابیت خود به‌عنوان ابزاری برای پول درآوردن استفاده می‌کنند.

این تغییر نگرش‌ها به‌ویژه در خانواده‌هایی با بافت مذهبی موجب ایجاد تعارض‌هایی با دیگر اعضای خانواده می‌شود که در زنان متأهل می‌تواند عاملی برای طلاق عاطفی و یا در مواردی که تغییرات افسارگسیخته‌ای در رفتار و افکار زن روی می‌دهد، موجب طلاق می‌شود. این دگرگونی اعتقادی در دختران مجرد نیز به تعارض‌ها و تشویش‌های بسیاری منجر می‌گردد، تا آنجا که منع‌های پدر و مادر تأثیری بر چگونگی پوشش، رفتار و گفتار آن‌ها نخواهد داشت.

---

۱. حوراء، «اشتغال زنان در بستر خانواده و ارتباط آن با طلاق»، بهمن و اسفند ۱۳۸۴، ش ۱۸،

آسیب‌های اجتماعی

۱. تغییر نگاه دیگران

رفتارهایی مانند برقراری رابطه با همکاران و داشتن آرایش‌های زننده که از برخی دختران و زنان دارای شغل‌هایی همانند بازاریابی و منشی‌گری سر می‌زند، باعث می‌شود دیدگاه دیگران نسبت به شاغلان در این شغل‌ها تغییر کند و عده‌ی زیادی از زنان از ایجاد ارتباط با چنین افرادی نسبت به خانواده خود احساس خطر کنند و بسیاری از مردان - چه به‌عنوان مشتری و چه به‌عنوان اقوام و آشنایان - به دنبال افکار جنسی خود باشند، درحالی‌که بسیاری از زنان و دختران شاغل، نسبت به مسائل عرفی، اخلاقی و شرعی بسیار پایبند هستند. این نوع نگرش موجب ایجاد مشکلات عدیده‌ای برای آن‌ها می‌شود؛ زیرا در معرض انتظارات و پیشنهادهای نامعقول و بعضاً نامشروعی که حاصل ذهنیت‌های نادرست دیگران است، قرار خواهند گرفت.

۲. تنزل جایگاه اجتماعی

اندکی از زنان و دخترانی که شرایط ابزاری و ضد‌اخلاق (نامشروع) کارفرمایان را برای شغل‌های منشی‌گری یا بازاریابی می‌پذیرند، به‌نوعی بر تغییر الگوهای اجتماع اثر می‌گذارند. پذیرش این شرایط، الگوی کاری مشخصی را برای این نوع شغل‌ها به وجود می‌آورد و باعث می‌شود تصور همگانی به‌خصوص کارفرمایان شرکت‌های خصوصی تغییر نماید. این تغییر نگرش همگانی طبعاً منجر به تنزل جایگاه کارمندان این شغل در حد یک «عروسک» می‌شود که نه‌تنها به‌عنوان یک کارمند به انجام وظایف و مسئولیت‌های خود مشغول است، چه‌بسا که بعضاً مسئولیت‌های دیگر همکاران را هم انجام می‌دهد و عاملی است برای تلطیف محیط کاری که امکان سوءاستفاده از وی نیز فراهم است. همه‌ی اینها باعث می‌شوند تعریف «شغل» عوض شده و در نتیجه برخی از

کارفرمایان داشتن توقعات بیجا و نامشروع را حق خود بدانند.

۳. ارتکاب اعمال مجرمانه

گاهی مشاغل کاذب به پوششی برای اعمال مجرمانه تبدیل می‌شوند. بسیاری از افرادی که در مشاغل کاذب مانند اسفند دود کردن، پاک کردن شیشه ماشین یا فروختن سی‌دی‌های به‌ظاهر مجاز مشغول‌اند، از این مشاغل به‌عنوان نقابی برای مخفی کردن اعمال خلافکارانه خود استفاده می‌کنند، به فعالیت‌های مجرمانه‌ای مانند قاچاق مواد مخدر، تحت نظر گرفتن شخص یا مکان خاص، سرقت، قتل و فروش سی‌دی‌های غیرمجاز و... می‌پردازند. در حقیقت این‌گونه مشاغل بستر مناسبی را برای جرائم مختلف پدید می‌آورند.^۱

حتی اگر برخی از زنان و دختران به دلیل نداشتن مهارت‌های لازم، به شغل‌های کاذب روی می‌آورند و قصد انجام کارهای خلاف ندارند، نیاز مالی آنان را به پذیرش پیشنهاد افراد سودجویی که با به‌کارگیری زنان و دختران درآمدهای کلانی را به دست می‌آورند، می‌کشاند.

---

۱ عسگری پرور، «نگاهی به پدیده اشتغال کاذب در ایران»، سایت برهان.

بایسته‌های اخلاقی فضای مجازی

حجت‌الاسلام والمسلمین محمد سبحانی نیا*

اشاره

امروزه که فناوری اطلاعات و ارتباطات جایگاه منحصر به فردی در زندگی بشر پیدا کرده، نقش شبکه اینترنت و فضای مجازی، در جابه‌جایی حجم زیادی از اطلاعات به‌خوبی آشکار شده است. فضای مجازی، نسل جدیدی از روابط اجتماعی است که به‌رغم عمر کوتاهش، به‌خوبی در زندگی مردم جا باز کرده است.

فضای مجازی افراد بسیاری را با وجود اختلاف سنی و فاصله مکانی، گرد هم جمع کرده و زمینه ارتباط آن‌ها را فراهم آورده است. پست الکترونیک، پیام‌های کوتاه، چت‌روم‌ها، پایگاه‌های اینترنتی و بازی‌های آنلاین، روش‌های گسترش و حفظ روابط اجتماعی هستند. با توجه به استقبال وسیع افراد جامعه - به‌ویژه قشر جوان - از اینترنت و ارتباطات شبکه‌ای و همچنین تأثیرات عمیق و گسترده فضای سایبر^۱ بر جنبه‌های گوناگون فردی و اجتماعی، کنکاش از مسائل اخلاقی مرتبط با آن بایسته است. رشد روزافزون حضور افراد در فضای مجازی و

---

* عضو هیئت علمی دانشگاه کاشان.

اختصاص بخش قابل‌توجهی از وقت آن‌ها به تکاپوی در شبکه‌های اجتماعی و نیز کم‌رنگ‌تر شدن مباحث اخلاقی، تدوین اصول و چارچوب‌های ویژه را برای در امان ماندن از بی‌اخلاقی‌های رسانه‌ای، اجتناب‌ناپذیر کرده است.

ویژگی فضای مجازی

اینترنت و شبکه‌های اجتماعی مانند سایر پدیده‌ها، دارای پیامدهای مثبت و منفی است که با برنامه‌ریزی و بالا بردن سطح آگاهی عمومی، می‌توان از آثار و دستاوردهای مثبت آن بهره‌گرفت و پیامدهای منفی را به حداقل رساند. «سرعت» از بارزترین و شاخص‌ترین ویژگی‌های فضای مجازی است. استفاده از فضای مجازی کندی محیط فیزیکی را جبران می‌کند؛ زیرا این توانایی را به ما می‌دهد که به اندازه یک چشم برهم زدن یا فشردن یک کلید، به مکانی که کیلومترها با آن فاصله داریم، برویم. این مسئله، باعث سرعت بخشیدن به زندگی و جلوگیری از اتلاف وقت برای انجام فعالیت‌های روزمره شده است و به انسان کمک می‌کند با سرعت بالا، به مقصد و مقصود موردنظر خود دست یابد.

آمار کاربران فضای مجازی در ایران

بالغ بر ۳۰ میلیون ایرانی در شبکه‌های اجتماعی و پیام‌رسان خارجی فعالیت دارند. محبوبیت این شبکه‌ها و روی آوردن کاربران ایرانی به آن‌ها، واقعیتی است که باید پذیرفت. آماري که پیش‌ازاین از سوی مرکز ملی فضای مجازی ارائه شده است نشان می‌دهد بالغ بر ۱۰۰ هزار کانال توسط ایرانی‌ها در سرویس پیام‌رسان تلگرام ایجاد شده است که برخی از آن‌ها بیش از یک میلیون نفر عضو دارند. روزانه بیش از یک میلیون و ۲۰۰ هزار مطلب در فضای کانال‌های تلگرامی تولید

می‌شود که هر یک از آن مطالب، به‌طور متوسط ۵۰۰ هزار بار در روز دیده می‌شود.^۱

حضور زنان در فضای مجازی

از آنجاکه زنان در مقایسه با مردان، از فرصت کمتری برای حضور در صحنه اجتماع و انجام فعالیت‌های فرهنگی برخوردارند، بیشترین رقم استفاده از فضای مجازی را به خود اختصاص داده‌اند. «اینستاگرام» یکی از فضاهای مجازی است که مورد استقبال زنان قرار گرفته است. واقعیت این است که بسیاری از آسیب‌های فضای مجازی، متوجه زنان است. برخی از این آسیب‌ها عبارت‌اند از:

۱. به خطر افتادن حریم شخصی

شکسته شدن حریم‌های عرفی در جامعه ایران، نگران‌کننده است. در گذشته، هر کس عکس‌های خصوصی و روابط خانوادگی خود را با حریم و فاصله مشخصی، از چشم دیگران حفظ می‌کرد و وارد شدن غریبه به خانه و اندرونی حریمش را بد می‌دانست، اما امروزه افرادی که خصوصی‌ترین مسائل زندگی - حتی لحظه‌های کاملاً خودمانی - و اتفاقات زندگی روزمره‌شان را در صفحات باز و بدون محدودیت کاربران شبکه‌ای مثل اینستاگرام، در معرض دید همگان قرار می‌دهند، کم نیستند.

۲. ترویج تبرج و تن‌آرایی

یکی از دکان‌هایی که بعضی از افراد در فضای مجازی باز کرده‌اند، ارائه

---

۱. پایگاه خبری تحلیلی صراط، کد خبر: ۳۳۷۰۰۰، ۱۷ آذر ۱۳۹۵، در:

محصولات مربوط به زیبایی زنانه است. فروش لوازم آرایش متنوع، تبلیغ افراطی انواع جراحی، کاشت، تزییق و کارهای دیگری که برای زیبایی می‌توان انجام داد، زنانی را هدف گرفته که به آن‌ها القا شده است که دوست داشته شدن، بدون زیبایی، نشدنی است و زیبایی، تنها از طریق این لوازم آرایشی و جراحی‌ها به دست می‌آید!

۳. شکل‌گیری دوستی‌های نامتعارف

حضور بیش از اندازه زنان و مردان متأهل در شبکه‌های اجتماعی سبب شده است کاربران این شبکه‌ها با اینکه با فردی دیگری زندگی می‌کنند، برای خود دوست یا معشوقه‌ای انتخاب کنند. این پدیده، ضربه‌های جبران‌ناپذیری بر پیکره خانواده ایرانی وارد می‌کند.

۴. گسترش طلاق عاطفی

حضور بیش از اندازه اعضای خانواده در شبکه‌های اجتماعی، طلاق عاطفی را در خانواده ایرانی گسترش داده است. ارتباطات بین زن و مرد در شبکه‌های اجتماعی شکل می‌گیرد؛ پس از مدتی، به وابستگی و صمیمیت و چه بسا به دیدارهای حضوری منجر می‌شود. در چنین شرایطی خیانت و پنهان‌کاری میان زن و مرد شکل می‌گیرد.

زنان یا مردانی که به بدگمانی به همسرشان دچار می‌شوند اغلب تمایل پیدا می‌کنند که شبکه دوستی همسر را زیر نظر بگیرند. مواجهه و کشف اطلاعاتی در مورد همسر، پس از سال‌ها اعتماد، می‌تواند تباهی به دنبال داشته باشد و زوجین را در مسیر مراحل قانونی منتهی به طلاق قرار دهد.

۵. اختلال در روابط زن و شوهر

یکی از آسیب‌های جدی شبکه‌های اجتماعی، دل‌سردی مرد و زن از یکدیگر

است. در فضایی که عشق‌های مجازی میان زن و مرد غریبه شکل می‌گیرد، وابستگی عاطفی شدیدی به دوست مجازی خود پیدا می‌کنند و بیش‌ترین زمان شبانه‌روز را، درحالی‌که از همسر خود دور می‌شوند، با چت کردن با او طی می‌نمایند. شب‌ها به‌جای در کنار یکدیگر بودن و به گفتگو پرداختن، هرکدام در گوشه‌ای موبایل به‌دست در فضای مجازی وقت می‌گذرانند و با دوستان مجازی خود هم‌صحبت هستند.

۶. شکاف نسل‌ها

ورود وسایل و فناوری‌های جدید به عرصه خانواده، دنیای والدین و فرزندان را متفاوت کرده است. امروزه شاهد هستیم که والدین و فرزندان، بدون آنکه حرفی برای گفتن داشته باشند، ساعت‌های زیادی در کنار یکدیگر می‌نشینند. در شرایط کنونی روابط موجود میان والدین و فرزندان به سردی گرائیده است؛ هر یک از این دو نسل، به دلیل داشتن تفاوت‌های اجتماعی و تجربه‌های زیستی مختلف، زندگی را از دیدگاه خود نگریسته و مطابق با بینش خود آن را تفسیر می‌کنند.

نسل دیروز (والدین) احساس دانایی و باتجربگی می‌کند و نسل امروز (فرزندان) در برابر نسل دیروز واکنش نشان می‌دهد و بر این باور است که نسل دیروز به سبب به‌روز نبودن و ناهماهنگی با زمان و فناوری، نمی‌تواند نسل جوان و فضای بینشی و نگرشی نسل جدید را درک کند.

۷. احساس نارضایتی از زندگی

شبهه‌های اجتماعی مشاهده زندگی دیگران را از نمای نزدیک‌تر فراهم کرده است. این امر می‌تواند احساس نارضایتی از زندگی را در پی داشته باشد. بدیهی است هر چه افراد در زندگی شخصی و خانوادگی احساس ناخرسندی بیشتری

داشته باشند و زندگی را آن‌گونه که می‌خواستند نینند، بیشتر احساس سرخوردگی و شکست می‌کنند؛ به‌گونه‌ای که نارضایتی در چهره و سخن آنان آشکار شده و در اثر گله و شکایت پی‌درپی از اوضاع زندگی، افسردگی و بی‌حوصلگی آن‌ها در هم‌صحبتی و هم‌نشینی با دیگران نیز کاملاً آشکار می‌شود. این دسته از افراد مدام از خود و دیگران گله‌مند و با درون و بروانشان در ستیز به سر می‌برند.

بایسته‌های اخلاقی فضای مجازی

از آنجاکه فضای مجازی در حوزه سخت‌افزار و نرم‌افزار خلق شده و میلیون‌ها انسان از فرهنگ‌ها و ملت‌های متفاوت چنین فرایند پیچیده‌ای را به وجود آورده‌اند، طبیعی است که برقراری امنیت اخلاقی در آن، تنها به مدد فناوری، ممکن نخواهد بود؛ بلکه نیازمند آگاهی بیشتر و احساس نیاز کاربران و شهروندان جامعه مجازی به امنیت و آسایش و داشتن رویکردی اخلاق‌مدارانه به ارتباطات در این فضا است.

برخی ضمن جدا کردن حیطه اخلاق حرفه‌ای و مجازی از اخلاق اجتماعی در دنیای واقعی معتقدند که خود کاربرِ کارگزار است که با توجه به خواست و نیازش، تشخیص می‌دهد چه چیزی پسندیده و خوب است و چه چیزی بد و ناپسند است و به ضررش تمام می‌شود.

براساس این دیدگاه، اخلاق در دنیای مجازی جدا از اخلاق در دنیای واقعی، در نظر گرفته می‌شود که این خود زمینه‌ساز یک دیدگاه نسبی‌گرایانه در مبحث اخلاق است. به‌عنوان مثال، دروغ و توهین به افراد و یا ارائه مشخصات دروغین برای کسب موقعیت بهتر، در یک فضای مجازی، مجاز شناخته می‌شود، در صورتی که همان مورد در اخلاق واقعی حاکم بر جامعه، جرم محسوب شده و

مطابق با قانون با آن رفتار می‌شود.

در دیدگاه اسلام که رویکردی حقیقت‌گرایانه و مطلق‌گرایانه به مقوله اخلاق است، ارزش‌ها و معیارهای اخلاقی ثابت، همه‌زمانی و همه‌مکانی است؛ فلذا بین فضای مجازی و فضای حقیقی تفاوت چندانی وجود ندارد. عملی که در فضای واقعی، جرم است، در فضای مجازی هم جرم محسوب می‌شود. نباید گمان کرد کسی که در فضای واقعی حق توهین، فحاشی و بازی کردن با آبروی دیگران را ندارد، می‌تواند در فضای مجازی، تمامی این جرائم را انجام دهد و مورد بازخواست نیز قرار نگیرد. برخی از بایسته‌های اخلاقی فضای مجازی عبارت‌اند از:

۱. مدیریت زمان

وقت‌گذرانی بیش‌ازحد در فضاهای مجازی، سبب هدر رفتن «زمان» می‌شود. زمان و برنامه‌ریزی برای استفاده بهینه از آن، به‌اندازه‌ای مهم است که براساس روایات مربوط به قیامت، بنده در اولین گام با پرسش از «چگونگی استفاده از نعمت عمر» روبرو می‌شود؛^۱ ازاین‌روست که انسانِ مدرن، ناگزیر از حضور در همه شبکه‌های اجتماعی موبایلی و غیرموبایلی نیست، بلکه در رویارویی با این فضا، از شبکه یا شبکه‌هایی باید استفاده کند که به‌گونه‌ای نیاز او را برطرف می‌کند.

۲. حریم خصوصی افراد

بعضی از کاربران بدون اجازه و رضایت، وارد حریم‌های خصوصی دیگران می‌شوند و چه‌بسا ممکن است از این موارد بر ضرر شخص استفاده نموده و

---

۱. شیخ صدوق، *الخصال*، ج ۱، ص ۲۵۳.

علیه امنیت جانی، مالی و یا امنیت روانی وی اقدامی انجام دهند.

به رسمیت شناختن حریم خصوصی ریشه عمیقی در تاریخ دارد. در قرآن مجید، در سوره‌های نور و حجرات و نیز در کلام پیامبر اسلام صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بر ضرورت احترام به حریم خصوصی تأکید شده است. تجسس و تفتیش، ورود بدون اجازه به منزل دیگران، دزدکی نگاه کردن، فال‌گوش ایستادن، بدگمانی، سخن‌چینی، غیبت، دشنام دادن، هجو و قذف، اشاعه فحشا و پرده‌داری و بی‌آبرو کردن دیگران از جمله مواردی است که برای حفظ و پاسداشت حریم اشخاص، همه افراد جامعه از آن بازداشته شده‌اند. خداوند متعال در قرآن کریم می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتَّى تَسْتَأْنِسُوا وَتُسَلِّمُوا عَلَى أَهْلِهَا ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ»^۱ ای کسانی که ایمان آورده‌اید به خانه‌هایی که خانه‌های شما نیست داخل مشوید تا اجازه بگیرید و بر اهل آن سلام گوید، این برای شما بهتر است باشد که پند بگیرید».

براساس این آیه شریفه، هر نوع ورود بدون گرفتن اجازه از صاحب آن، در هر مکانی چه واقعی و چه مجازی ممنوع است. واژه «بیوت» (خانه‌ها) را می‌توان منحصر و محدود به ورود به خانه‌های واقعی نکرد و نمونه‌های فراوانی از جمله حریم‌های شخصی موجود در فضای مجازی را نیز مشمول این فرمان الهی دانست. یکی از مهم‌ترین مصادیق نقض حریم خصوصی، هک کردن سایت‌ها و وبلاگ‌ها و سایت‌های افراد و مؤسسات حقیقی و حقوقی است. فرد هک‌کننده در این اقدام حرام و غیراخلاقی، با استفاده از تکنیک‌ها و نرم‌افزارهای خاص، به حریم خصوصی و اطلاعات حقیقی یا حقوقی دیگران نفوذ کرده و گاهی سوءاستفاده‌های فراوانی از آن‌ها می‌برد.

بدیهی است مجازی بودن این فضا و سرک کشیدن و ورود به حریم فرد در فضای اینترنت و شبکه‌های پیام‌رسان و دسترسی مخفیانه به اطلاعات خصوصی وی، از حرمت و ممنوعیت این عمل زشت نمی‌کاهد.

۳. مصادیق نقض حریم خصوصی در فضای مجازی

■ دسترسی غیرمجاز به داده‌های رایانه‌ای یا مخابراتی نظیر هک ایمیل یا اکانت افراد؛

■ شنود غیرمجاز محتوای در حال انتقال در دستگاه‌های رایانه‌ای یا مخابراتی نظیر استفاده از کی لاگرها و نرم‌افزارهای شنود چت‌های اینترنتی؛

■ حذف، تخریب، مختل یا غیرقابل‌پردازش نمودن داده‌های دیگری از دستگاه‌های رایانه‌ای یا مخابراتی؛

■ ممانعت از دسترسی اشخاص مجاز به داده‌های یا دستگاه‌های رایانه‌ای یا مخابراتی به‌طور غیرمجاز؛

■ ربودن داده‌های متعلق به دیگری به‌طور غیرمجاز؛

■ هتک حیثیت از طریق انتشار صوت و فیلم تحریف‌شده دیگری به‌وسیله سیستم‌های رایانه‌ای یا مخابراتی؛

■ نشر اکاذیب از طریق سیستم‌های رایانه‌ای یا مخابراتی به‌قصد ضرر رساندن به غیر یا تشویش اذهان عمومی؛

■ فروش، انتشار یا در دسترس قرار دادن گذرواژه یا هر داده‌ای که امکان دسترسی غیرمجاز به داده‌ها یا دستگاه‌های رایانه‌ای یا مخابراتی فرد دیگری را فراهم می‌کند.

■ آموزش چگونگی ارتکاب جرائم دسترسی غیرمجاز، شنود غیرمجاز و

جاسوسی رایانه‌ای.^۱

۴. رعایت حقوق معنوی

یکی از رذایل اخلاقی مربوط به فضای مجازی، استفاده بدون اذن و رضایت از بعضی از نرم‌افزارها و یا امکانات رایانه‌ای است. مهم‌ترین مصداق آن روش معروف «کپی‌رایت» است. در صورتی که مالک یا صاحبان آن امتیاز، رضایت نداشته باشند استفاده و کپی برداری از آن نمونه و مدل، جایز نیست. قرآن مجید می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنِ تَرَاضٍ مِّنْكُمْ»^۲ ای کسانی که ایمان آورده‌اید، در اموالی که میان شما دست‌به‌دست می‌گردد، به ناروا تصرف نکنید و با سبب‌های نادرست آن‌ها را از دست مردم خارج نکنید و صاحب نشوید مگر اینکه دادوستدی برخاسته از توافق شما باشد».

گاهی کاربران، آثاری را که ناشران و مؤلفان آن‌ها، مالکیت مادی آن را واگذار نکرده‌اند و نسخه‌های چاپی آن نیز در کشور منتشر می‌شود، تهیه و دانلود می‌کنند. تأسف‌آور اینکه برخی از مؤسسات، به‌رغم اجازه نداشتن از ناشر و مؤلف، با حروف چینی مجدد برخی از کتاب‌ها، آن‌ها را به نام خود، به صورت دیجیتالی منتشر می‌کنند.

۵. صداقت

فضای مجازی این قابلیت را دارد که کاربران، چهره، اطلاعات و حتی جنسیت واقعی خود را تغییر داده و پنهان کنند. همین امر باعث ناشناخته ماندن هویت

۱. باشگاه خبرنگاران جوان، کد خبر: ۴۲۸۹۶۸۷، تاریخ انتشار: ۱۲ اسفند ۱۳۹۱.

۲. نساء: ۲۹.

واقعی افراد می‌شود. گفته شده است: «بیش از یک‌چهارم افراد در فضای مجازی در مورد نام خود دروغ می‌گویند و بیش از یک‌پنجم نیز کاری را در فضای مجازی انجام داده‌اند که از آن احساس پشیمانی می‌کنند».^۱ به نظر برخی از کارشناسان، هویت ۴۹ درصد افراد در فضای مجازی معکوس است.^۲ به‌طور کلی دروغ، اگرچه در فضای مجازی باشد، دروغ و بی‌صدافتی است. شش تن از مراجع تقلید شیعه در فتاوی خود، انتساب اکاذیب به افراد در فضای مجازی را از راه‌هایی نظیر ساختن اکانت و صفحه جعلی، حرام دانسته‌اند.^۳ گشت‌وگذار در فضای سایت‌ها و شبکه‌های پیام‌رسان، موارد فراوانی از دروغ‌پردازی‌های موجود در فضای مجازی را به ما نشان می‌دهد. خیر درگذشت بعضی از هنرمندان، ورزشکاران و چهره‌های معروف جامعه، یکی از نمونه‌ای بیشمار دروغ‌گویی و دروغ‌نویسی این فضا است؛ از جمله می‌توان به خیر مرگ مجری سرشناس تلویزیون در ارتباط زنده یکی از برنامه‌های شبکه ورزش اشاره کرد که انتشار آن راهی شدن مادر فرد مزبور به بیمارستان را در پی داشت.

۶. پرهیز از شایعه‌پراکنی

همیشه افرادی بوده‌اند که برای تفریح، سرگرمی و پر کردن اوقات خود به تولید و نشر شایعه می‌پرداختند، اما امروزه به مدد فضای مجازی، انتشار شایعات بیش از گذشته شدت یافته است، به‌گونه‌ای که در زمانی کوتاه، خیر دروغ و شایعه، به راحتی در صفحات وب و شبکه‌های اجتماعی منتشر می‌شود. متأسفانه برخی

۱. پایگاه خبر آنلاین، یکشنبه ۲۱ شهریور ۱۳۸۹، نشانی: www.khabaronline.ir.

۲. پایگاه جوان آنلاین، ۲۰ فروردین ۱۳۹۳، کد خبر: ۶۴۰۱۶۹، نشانی:

WWW.javanonline.ir

۳. پایگاه انتخاب، تاریخ انتشار ۲۰ تیر ۱۳۹۵، نشانی: www.entekhab.ir.

از کاربران فضای مجازی - که تعدادشان نیز کم نیست - هر حرف و ادعایی را بدون کوچک‌ترین تحقیق و پرس‌وجویی پذیرفته و بازنشر می‌دهند.

قرآن کریم برای ترسیم صراط مستقیم در زمینه ارتباطات، اطلاع‌رسانی و مهندسی افکار عمومی، علاوه بر اینکه در پاره‌ای از آیات، مؤمنان را از پیروی چیزی که به آن علم ندارند، بلکه برگرفته از شنیده‌ها، ساده‌نگری‌ها، خیالات و اوهام است، منع می‌کند،^۱ دربارهٔ چگونگی رویارویی با خبر چنین می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا!»^۲ ای کسانی که ایمان آورده‌اید! اگر شخص فاسقی برای شما خبری آورد، درباره آن تحقیق کنید».

این آیه شریفه، مؤمنان را از پذیرش خبر از فاسقان، بدون پرس‌وجو از صحت و درستی آن، منع می‌کند و به آنان دستور تحقیق و تفحص می‌دهد. قرآن کریم در یک دستور کلی می‌فرماید: «إِنَّ الَّذِينَ يُحِبُّونَ أَنْ تَشِيعَ الْفَاحِشَةُ فِي الَّذِينَ آمَنُوا لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ»^۳ کسانی که دوست دارند، زشتی‌ها و گناهان در میان مؤمنان اشاعه یابد، به عذاب دردناکی در دنیا و آخرت گرفتار خواهند شد».

اشاعه فحشا منحصر به این نیست که انسان تهمت و دروغ بی‌اساسی را در مورد زن و مرد باایمان نشر دهد و آن‌ها را به عمل منافی عفت متهم کند، بلکه این تعبیر مفهوم وسیعی دارد که هرگونه نشر فساد و اشاعه زشتی‌ها و کمک به نشر آن را شامل می‌شود.^۴ در روایتی از پیامبر گرامی اسلام صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ چنین نقل شده است:

۱. اسراء: ۳۶.

۲. حجرات: ۶.

۳. نور: ۱۹.

۴. مکارم شیرازی و دیگران، تفسیر نمونه، ج ۱۴، ص ۴۰۳.

«كَفَى بِالْمَرْءِ كَاذِبًا أَنْ يُحَدِّثَ بِكُلِّ مَا يَسْمَعُ»^۱ برای دروغ‌گو بودن شخص همین کافی است که هر چه می‌شنود بر زبان بیاورد و بازگو نماید).

در هر نقطه از جهان که مردم، با استفاده از تلفن همراه یا رایانه به دنیای شبکه‌های اجتماعی سرک می‌کشند، هر روز و هر لحظه، صدها و شاید هزاران خبر نادرست بر روی شبکه‌ها قرار داده می‌شود که برخی به‌عمد آبرو، اعتبار یا شهرت اشخاص و یا کسب‌وکار آنان را نشانه می‌روند یا برخی دیگر ناآگاهانه تصویر ذهنی عموم مردم از هویت ملی، فرهنگ، قومیت یا جنسیت را مخدوش می‌کنند و حتی در امور سیاسی و دیپلماتیک کشورها ایجاد تنش می‌کنند.

برخی از این شایعات نیز که به امنیت اجتماعی یا حوزه سلامت و بهداشت مربوط می‌شوند، خواب آسوده شب را از چشم بسیاری از کاربران می‌ربایند و سبب ایجاد تنیدگی و ناآرامی در جامعه می‌شوند؛ تنش‌هایی که گاهی رفع آن و بازگرداندن آرامش و امنیت به افکار عمومی، هزینه‌های گزافی بر دوش دولت‌ها بار می‌کند.

خبر مسکن‌های مرگبار، آلودگی آب آشامیدنی، خرماهای داعشی، دلسترهای کورکننده یا مرگ ناشی از ابولا تنها نمونه‌هایی از این شایعات پراکنده شده در شبکه‌های اجتماعی است. خبر بیماری، مرگ، کناره‌گیری، فساد مالی یا اخلاقی و درنهایت عزل و نصب سیاستمداران، نمونه دیگری از این شایعات است که هریک به تنهایی، پیامدهای ناگوار اجتماعی و سیاسی به دنبال دارد.

۷. پاسبانی حیا

فکری و ذهنی بودن بسیاری از گناهان در فضای مجازی، یکی از دلایل روی

۱. مجلسی، بحار الأنوار، ج ۷۴، ص ۸۵.

آوردن به گناه در این فضا است؛ بنابراین بدون هیچ حدّ و مرزی و به دور از چشم مردم، می توان به گناهان آلوده شد. ارتکاب گناه در فضای مجازی، دوره مقدماتی انجام گناه در فضای حقیقی است. فضای مجازی، فضایی است که شیطان انسان را به گناهایی که در فضای حقیقی از انجام آن حیا و شرم دارد دعوت می کند؛ از این رو رعایت حیا در فضای مجازی، بایسته تر از فضای حقیقی است.

باید این کلام خداوند را نه آویزه گوش که آویزه قلب و جان خود کرد که فرمود: «وَلَا تَعْمَلُونَ مِنْ عَمَلٍ إِلَّا كُنَّا عَلَيْكُمْ شُهُودًا إِذْ تُفِيضُونَ فِيهِ وَ مَا يَعْزُبُ عَنْ رَبِّكَ مِنْ مِثْقَالِ ذَرَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَ لَا فِي السَّمَاءِ وَ لَا أَصْغَرَ مِنْ ذَلِكَ وَ لَا أَكْبَرَ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ»^۱ و هیچ عملی را انجام نمی دهید، مگر اینکه ما شاهد بر شما هستیم در آن هنگام که وارد آن می شوید! و هیچ چیز در زمین و آسمان، از پروردگار تو مخفی نمی ماند حتی به اندازه سنگینی ذره ای و نه کوچک تر از آن و نه بزرگ تر، مگر اینکه در کتاب آشکار ثبت است».

از انتشار برخی تصاویر از مراسم عقد و عروسی، مراسم های خصوصی، جشن های فامیلی و مختلط در فضای مجازی، می توان به عنوان مصادیقی از بی حیایی یاد کرد که باهدف قبح زدایی صورت می گیرد. نشر تصاویر بدون حجاب زنان و دختران در اینستاگرام آن هنگام تأسف آورتر است که در کنار برخی از نزدیکانشان مثل پدر، برادر و شوهر مشاهده می شوند؛ این اتفاق بدین معناست که آن ها اجازه داده اند که تصاویر ناموسشان در معرض دید عموم قرار گیرد و همه در مورد او و اندام و قیافه اش اظهار نظر کنند.

۸. پاسداشت حریم‌ها

افرادی در جامعه هستند که در فضای حقیقی، نسبت به رعایت حریم‌ها حساس‌اند؛ اما در فضای مجازی از روی کم‌توجهی، رفتارهایی را که نمونه آشکار بی‌تقوایی و از بین رفتن حریم‌ها است، انجام می‌دهند. از نگاه اسلام، در مسئله «حفظ حریم در ارتباط با نامحرم»، تفاوتی بین محیط واقعی و محیط مجازی وجود ندارد و ارتباط نامحرم‌ان در محیط مجازی که کسی به آن راه ندارد، همانند خلوت دو نامحرم است، بنابراین محل اشکال است.

روایاتی که درباره نهی از خلوت با نامحرم وارد شده بر این موارد نیز قابل تطبیق است. حضرت علی علیه السلام می‌فرماید: «مُحَادَثَةُ النَّسَاءِ تَدْعُو إِلَى الْبَلَاءِ وَبِزِيغِ الْقُلُوبِ وَالزَّمَقِ لَهُنَّ يَخْطَفُ نُورَ أَبْصَارِ الْقُلُوبِ وَلَمَحُّ الْعُيُونِ مَصَائِدُ الشَّيْطَانِ؛^۱ گفتگو و اختلاط مردان با زنان نامحرم، سبب نزول بلا و بدبختی است و دل‌ها را منحرف می‌سازد. پیوسته به زنان چشم دوختن، نور چشم دل را خاموش می‌گرداند و همچنین، با گوشه چشم به نامحرم نگاه کردن، از حيله و دام‌های شیطان است».

همه مراجع تقلید شیعه، تفاوت حکمی میان ارتباط با نامحرم از راه دور یا مستقیم قائل نیستند؛ لذا در هر دو مورد، اگر با قصد لذت و همراه با ترس از افتادن در حرام باشد، اشکال دارد. همچنین، تمام مراجع در خصوص چت کردن با جنس مخالف و ردوبدل نمودن صحبت‌های معمولی، بیان می‌کنند: «در صورتی که خوف فتنه و کشیده شدن به گناه وجود داشته باشد، جایز نیست».^۲

۱. مجلسی، بحار الأنوار، ج ۷۴، ص ۲۹۲.

زن، اعتماد بیجا و پیامدهای ناگوار آن

حجت الاسلام والمسلمین عباس آزاد*

اشاره

اعتماد زمینه‌ساز پیوند میان انسان‌هاست که از نزدیک‌ترین نوع رابطه یعنی رابطه نوزاد و مادر آغاز می‌شود، سپس در خانواده شکل می‌گیرد و آنگاه به جامعه تسری می‌یابد. شکل‌گیری هرگونه رابطه‌ای بدون وجود اعتماد ناممکن است. وجود اعتماد در دوستی، خانواده، سازمان و جامعه ضروری است و نقش مهمی در رشد و پیشرفت ایفا می‌کند. فقدان اعتماد در عرصه روابط بین فردی و روابط جمعی تمام تبادلات را متوقف می‌سازد. در این میان زنان به‌عنوان قشر مؤثر در خانواده و جامعه، در ایجاد اعتماد و یا تخریب آن و گستراندن سفره بدبینی و سوءظن نقش بسزایی دارند. از سوی دیگر زنان به‌شدت از این واقعیت - اعتماد یا عدم اعتماد - تأثیر می‌پذیرند. در این نوشتار به بررسی اعتماد بیجا در سه عرصه «اعتماد به دوست»، «اعتماد در انتخاب همسر» و «اعتماد اجتماعی» و پیامدهای زیان‌بار آن بر زنان می‌پردازیم.

---

* کارشناس ارشد روانشناسی.

مفهوم‌شناسی

اعتماد از کلمه «عماد» اشتقاق یافته و در زبان عربی بر ستون و تکیه‌گاه اطلاق می‌شود.^۱ همان‌طور که ستون‌ها با یکدیگر پیوند و اتصال می‌یابند تا سقف و طاق خانه بر آن‌ها استوار گردد، وقتی به کسی اعتماد می‌کنیم به او تکیه کرده، وی را تکیه‌گاه خود قرار می‌دهیم. بر اثر اعتماد و اطمینان است که کاری را به دیگری می‌سپاریم و هیچ‌گونه ترزل و دغدغه‌خاطری به خود راه نمی‌دهیم.^۲

زن و انواع اعتماد بیجا

از یک منظر می‌توان اعتماد نابجا و تأثیر آن بر زنان را در سه سطح؛ «انتخاب دوست»، «ارتباط با جنس مخالف و انتخاب همسر» و «روابط اجتماعی» تقسیم‌بندی و مورد بررسی قرار داد.

الف) انتخاب دوست

انسان موجودی اجتماعی است و به انس و برقراری رابطه با افراد نیاز دارد. از نزدیک‌ترین نوع روابط بین‌فردی، داشتن دوست و برخورداری از ارتباط عاطفی دوستانه است، حتی اگر آدمی را موجودی اجتماعی ندانیم، به مقتضای تدبیر عاقلانه و تأمین خواسته‌های فطری و غریزی، داشتن دوست پدیده‌ای ضروری و انکارناپذیر است.^۳

-
۱. فراهیدی، *العین*، ج ۲، ص ۵۷، راغب اصفهانی، *ترجمه مفردات*، ج ۲، ص ۶۴۶؛ مصطفوی، *التحقیق*، ج ۸، ص ۲۱۵.
  ۲. رشید پور، *شناسایی حقوق متقابل زن و شوهر در خانواده*، کتاب خانواده و فرزندان، انجمن اولیا و مربیان، ص ۹۹.
  ۳. شاکرین، *دفتر هفتم پرشش‌ها و پاسخ‌های دانشجویی*، ص ۲۶۹.

دنیا خوش است و مال عزیز است و تن شریف

لیکن رفیق بر همه چیز مقدم است^۱

داشتن دوست شایسته برای همه طبقات مردم و برای تمام مراحل زندگی لازم است، ولی برای نسل جوان و نوجوان از اهمیت بیشتری برخوردار است. ترنر و هلمز در تحقیقات خود به این نتیجه رسیده‌اند که با افزایش نیاز نوجوان به شناخته شدن و پذیرفته شدن نزد دیگران، گروه همسالان و دوستان دارای اهمیت خاصی برای نوجوان است. ارتباط دوستانه در زندگی نوجوانان به‌ویژه دختران، نقش کلیدی و مهمی ایفا می‌کند.^۲

فضای دوستی بهترین فضای استفاده از کمالات معنوی است و باید زمینه‌ساز دین‌داری، بندگی، رشد علمی و اخلاقی شود.^۳ در مقابل، دوستی‌ای که موجب انحطاط اخلاقی و زمینه‌ساز مفاسد دینی و دنیوی است، در حقیقت دوستی نیست؛ بلکه دشمنی و عداوت است و از این نوع دوستی‌ها باید پرهیز شود.

در آموزه‌های دینی نه تنها به داشتن دوست خوب توصیه گردیده که نسبت به حد و حدود آن نیز سفارش شده است. این امر در بین زنان و خصوصاً دختران نوجوان و جوان دارای اهمیت و حساسیت ویژه‌ای است؛ زیرا زنان عموماً احساساتی‌تر از مردان هستند.^۴ این ویژگی سبب می‌شود دختران در دوستی‌های

۱. سعدی.

۲. پناهی و حسینی، *با دخترم*، ص ۱۰۲.

۳. از ابن عباس نقل شده است که به پیامبر خدا ﷺ عرض شد: کدام یک از هم‌نشینان بهترند؟ حضرت فرمود: «مَنْ ذَكَرَكُمْ بِاللَّهِ رُؤْيَتْهُ وَ رَأَاكُمْ فِي عِلْمِكُمْ مَنْطِقُهُ وَ ذَكَرَكُمْ بِالْآخِرَةِ عَمَلُهُ؛ کسی که دیدن او شما را به یاد خدا بیندازد، سخن گفتن او بر دانش شما بیفزاید و عمل او شما را به یاد آخرت بیندازد».

(مجلسی، *بحارالانوار*، ج ۷، ص ۱۸۶).

۴. حسینی، *افمنیزیم علیه زنان*، کتاب نقد، شماره ۱۷، ص ۶۵؛ به نقل از حمیدرضا شاکرین، دفتر هفتم (پرسش‌ها و پاسخ‌های برگزیده) پرسش‌ها و پاسخ‌های دانشجویی، ص ۳۵۱.

خود پا را فراتر نهاده، دوست خود را محرم بدانند و با اعتماد کامل انبوهی از رازهای شخصی یا خانوادگی خویش را بی‌پرده با او در میان بگذارند. بی‌خبر از فراز و نشیب حادثه‌ها و رفاقت‌های خویش و در اثر کمبود تجربه و شناخت، خود را اسیر اسرار فاش شده خود کرده و آسیب‌های جبران‌ناپذیری را متحمل می‌شوند؛ البته پایان این رفاقت‌ها شکست، ناکامی و تباه شدن عمر و جوانی است.

امام صادق علیه السلام درباره میزان آشکار کردن راز نزد دوستان چنین فرمود: «لَا تُطْلِعْ صَدِيقَكَ مِنْ سِرِّكَ إِلَّا عَلَى مَا لَوْ اَطَّلَعَ عَلَيْهِ عَدُوُّكَ لَمْ يَضْرَكَ فَإِنَّ الصَّدِيقَ قَدْ يَكُونُ عَدُوُّكَ يَوْمًا؛^۱ دوستت را بر سرت تنها به مقداری آگاه ساز که اگر دشمنت بر آن آگاهی یابد، تو را ضرری نرساند؛ زیرا دوست گاهی به دشمن تبدیل می‌گردد». آن حضرت در سخنی دیگر فرمود: «با فاجر و بدکار رفاقت مکن، زیرا فجور و کردار بد خود را به تو می‌آموزد».^۲ از امیرالمؤمنین علیه السلام سؤال شد کدام رفیق بدتر است؟ فرمود: «کسی که نافرمانی خداوند را در نظر تو بیاراید».^۳ و در روایتی دیگر چنین فرمود: «به آن کس که رازت را فاش می‌کند، اعتماد مکن».^۴

روشن است به میزان افزایش محبت میان دوستان، اعتماد آن‌ها به یکدیگر نیز فزونی می‌یابد، اما چون همه انسان‌ها اهل ورع و پرهیزکاری نیستند و چه بسا ویژگی‌های یک دوست خوب را ندارند، مقتضای دوراندیشی آن است که انسان با هر کسی که هم‌نشین می‌شود اعتماد نکند، مگر آنکه زمانی طولانی با دقت و

۱. مجلسی، بحارالانوار، ج ۷، ص ۱۷۷.

۲. مجلسی، بحارالانوار، ج ۷۱، ص ۱۹۱.

۳. مجلسی، بحارالانوار، ج ۷۱، ص ۱۹۰.

۴. حیدری، روش دوست‌یابی، ترجمه سید محمدصادق عارف، ص ۸۲.

باریک‌بینی، او را آزموده باشد. مولی علی علیه السلام فرمود: «همه محبت خود را به دوستت نثار کن و لیکن همه اطمینان را نسبت به او نداشته باش. درباره او همه همدردی‌ها و مواسات (کمک کردن) را بکار ببر، اما همه اسرار را نزد او فاش نکن تا حق حکمت و مصلحت را رعایت و حقوق واجب دوست را ادا کرده باشی».^۱ همچنین در روایتی دیگر آن امام همام می‌فرماید: «برای انسان پسندیده نیست همه اسرار خود را حتی به دوست امین و مورد اعتماد خود بسپارد؛ شاید پس از مدتی در ارتباطشان دگرگونی پدید آید. خرد و دوراندیشی حکم می‌کند او را به چیزی از اسرار خود آگاه نکند مگر آن چیزی که اگر روزی دشمن شود، نتواند به وسیله او به او زبانی برساند».^۲

ب) تشکیل خانواده

غریزه جنسی مانند سایر غرایز نهفته در وجود آدمی، موهبتی الهی است، ولی ظهور آن در مرحله‌ای از حیات و نوع اعمال آن در افراد مختلف و هم در بین انسان و حیوان متفاوت است، به‌ویژه اینکه آدمی آن را با ضوابط مذهب و فرهنگ آمیخته و ارضای آن را تابع معیارهایی می‌سازد.^۳ فرایند رشد هویت جنسی، در دوران جوانی حالت ویژه و وضعی مخصوص دارد و انسان را به برقراری صمیمیت با جنس مخالف و تشکیل خانواده می‌کشاند.

زندگی خانوادگی نوعی مشارکت است و اولین و اساسی‌ترین شرط در آن اطمینان و اعتماد شرکا نسبت به یکدیگر است.^۴ به دست آوردن اعتماد از همان تلاش‌های آغازین برای تشکیل خانواده و ازدواج شروع شده و در سرتاسر زندگی

۱. حیدری، روش دوست‌یابی، ترجمه سید محمدصادق عارف، ص ۱۷۷.

۲. حیدری، روش دوست‌یابی، ترجمه سید محمدصادق عارف، ص ۱۷۷.

۳. قائمی، خانواده و مسائل جنسی کودکان، ص ۴۵.

۴- رشید پور، شناسایی حقوق متقابل زن و شوهر در خانواده، کتاب خانواده و فرزندان، ص ۱۰۰.

مشترک نیز یکی از مهم‌ترین عوامل سعادت یا شقاوت افراد به‌ویژه زنان به حساب می‌آید.

اعتماد نابجا در انتخاب همسر

انتخاب همسر هم‌کفو نخستین و مهم‌ترین گامی است که برای شروع یک زندگی زیبا در آموزه‌های دینی بر آن تأکید فراوان شده و آداب و شرایط ویژه‌ای برایش بیان گردیده است، اما در جامعه گاهی این انتخاب کردن و انتخاب شدن از مسیر روابط و دوستی‌های پیش از ازدواج محقق می‌شود. اکثر قریب به اتفاق دختران، دوستی و رابطه با یک پسر را یک دوستی معمولی نمی‌دانند، بلکه این رابطه دوستی و گاهی زندگی مشترک قبل از ازدواج، در تصور آنان همان چیزی است که قطعاً منجر به ازدواج خواهد شد.

امروزه دوستی و حتی زندگی مشترک پیش از ازدواج به یک هنجار در راه رسیدن به ازدواج رسمی تبدیل شده است. از تمامی ازدواج‌هایی که در سال ۲۰۰۱ م به ثبت رسیده است، ۷۲ درصد آن‌ها - رقمی به مراتب بالاتر از رقم ۱۶ درصدی در سال ۱۹۷۵ م - با زندگی مشترک پیش از ازدواج همراه بوده است.^۱

دختران با اولین ابراز محبت و علاقه از سوی جنس مخالف، به وی اعتماد کرده و تمام سرمایه جسمی و روحی - روانی خود را در اختیارش قرار می‌دهند. بر اساس تحقیقات انجام شده قرار عاشقانه با غیر هم‌جنس در نوجوانان و جوانان ایرانی رو به افزایش است، به طوری که در سه سال گذشته، چند بررسی درباره حدود ۸۰۰۰ دانش‌آموز دبیرستان‌های شهرهای مختلف و ۱۳۰۰ نفر دختر ساکن خوابگاه‌های دانشجویی شهر تهران انجام شده است که در آن ۳۰ تا ۷۰

1. (cf, Australian Bureau of statistics. 1995 & 2002b)

به نقل از: تأثیر زندگی مشترک پیش از ازدواج بر فروپاشی ازدواج، ترجمه علی گل محمدی.

درصد از پاسخگویان اظهار کرده‌اند که با جنس مخالف ارتباط صمیمانه داشته و قرار عاشقانه گذاشته‌اند. این در حالی است که دوستی با جنس مخالف در ایران که دارای فرهنگ ریشه‌دار دینی است، مورد پذیرش نیست.^۱

علل اعتماد نابجا و تأثیر آن بر انتخاب همسر

اعتماد دختران و زنان به جنس مخالف به انگیزه ازدواج و تشکیل خانواده علل مختلفی مانند تأمین نیازهای عاطفی، نیازهای مالی، به دست آوردن حمایت فیزیکی^۲ و نیازهای جنسی دارد که هرکدام پیامدهای منفی زیادی را در پی خواهد داشت. در این بین یکی از مهم‌ترین دلایل این اعتماد و سپس ارتباط با جنس مخالف، شناخت بیشتر از پسر و فراهم کردن ازدواجی موفق است.

ارتباط بیشتر، شناخت بهتر

بدون تردید افرادی که درصدد ازدواج و تشکیل زندگی مشترک هستند، باید از یکدیگر شناخت و آگاهی داشته باشند و زندگی خود را بر اساس شناختی که از یکدیگر دارند؛ بنا کنند چراکه شناخت و آشنایی از لوازم انکارناپذیر انجام دقیق و درست یک عمل است در غیر این صورت، زندگی‌ای که بر اساس توهم و

---

۱. گلزاری، «آموزش و مشاوره با نوجوانان در زمینه ارتباط با جنس مخالف»، روانشناسی و علوم تربیتی (دانشگاه علامه) شماره ۱، ص ۱۰۵-۱۲۲.

۲. بلسک و باس (۲۰۰۱م) در مطالعه‌ای که به بررسی مقایسه‌ای زنان و مردان در دوستی با جنس مخالف درباره آشنایی، انتخاب و ازهم‌پاشیدگی چنین روابطی پرداخته‌اند، نتایج این تحقیق با یک نمونه ۲۰۰ نفری محصل دانشجوی ۱۷-۳۲ ساله از کشورهای مختلف نشان داده است که انگیزه مردان برای آشنایی و شروع چنین روابطی، تمایلات جنسی است، اما زنان بیشتر با انگیزه به دست آوردن حمایت و مراقبت فیزیکی برای خودشان، به دنبال چنین روابطی هستند. (موحد و همکاران، «بررسی رابطه‌ی عوامل اجتماعی و فرهنگی با نگرش دانشجویان نسبت به معاشرت و دوستی دختر و پسر پیش از ازدواج»، صص ۱۴۷-۱۶۵).

خیالات واهی بنا گردد، فرومی‌ریزد. ^۱ امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «إِنَّكُمْ لَا تَكُونُونَ صَالِحِينَ حَتَّى تَعْرِفُوا؛^۲ شما به مقام صلاح نمی‌رسید و صالح نمی‌شوید تا معرفت پیدا کنید».

همچنین داشتن اطلاعات لازم، از مقدمات مهم تصمیم‌گیری درست است؛ آنچه حرکت در مسیر پرفرازونشیب زندگی را آسان و لحظات شیرین آن را به‌یادماندنی می‌کند و شکیبایی بر مصیبت‌ها و سختی‌های را به ارمغان می‌آورد، داشتن همراه و همسری مناسب است که با دیدی باز و با آشنایی کامل برای خود برگزیده است. تأکیدات آموزه‌های دینی برای انتخاب همسر شایسته و نیز تعیین معیارها و ملاک‌هایی در این زمینه، خود گواه بر این مدعاست.^۳

اکنون این سؤال مطرح است آیا ارتباط و آشنایی دختر و پسر قبل از ازدواج، اساساً زمینه‌ساز شناخت کامل هست؟^۴ و آیا این معرفت می‌تواند سبب تشکیل و استحکام خانواده گردد؟

در ظاهر این‌گونه تصور می‌شود که دوره زندگی مشترک پیش از ازدواج، به زوج‌ها بینش‌های عمیقی نسبت به سازگاری‌شان با یکدیگر می‌دهد و بدین ترتیب به آن‌ها کمک می‌کند نسبت به موضوع ازدواج آگاهانه تصمیم‌گیری کنند، اما اکثر پژوهش‌هایی که در استرالیا و سایر کشورهای غربی، درباره این

۱. احمدی و همکاران، پرسش‌ها و پاسخ‌های دانشجویی، ج ۲۵، ص ۴۳.

۲. محمدی ری‌شهری، میزان الحکمه، ج ۸، ص ۳۵۵۶، ح ۱۲۱۷۸.

۳. ر.ک: محمدی ری‌شهری، میزان الحکمه، ج ۵، ص ۲۲۴۹-۲۲۷۳.

۴. امام علی علیه السلام: «رُبَّ مَعْرِفَةٍ أَدَّتْ إِلَى تَضَلُّيلٍ؛ چه بسیار شناخت‌هایی که به گمراهی می‌انجامد. (آمدی، غرر الحکم و درر الکلم، ترجمه محمدعلی انصاری، ص ۴۳۴، ۵۲۹۴). دوستی‌های قبل از گزینش همسر، راه عقل را مسدود و چشم واقع‌بین انسان را کور می‌کند و اجازه نمی‌دهد تا یک تصمیم صحیح و پیراسته از اشتباه گرفته شود. این نوع انتخاب‌ها که در فضایی آکنده از احساسات و عواطف انجام می‌گیرد به دلیل نبود شناخت عمیق و واقع‌بینانه، زندگی مشترک را تلخ و آینده را تیره‌تر می‌کند.

موضوع انجام شده است، نشانگر روندی کاملاً معکوس است؛ یعنی ازدواج‌هایی که با زندگی مشترک غیررسمی همراه بودند - که از آن با عنوان «ازدواج غیرمستقیم» یاد می‌کنند - اغلب در مقایسه با ازدواج‌های مستقیم، از عمر کوتاه‌تری برخوردار بودند؛^۱ زیرا چنین جریانی، غالباً موجب می‌شود که شوهر، اعتمادش را نسبت به همسرش از دست بدهد و یا شوهر به خاطر اینکه دختر به سهولت، تسلیمش شده، از نظرش بیفتد و او را رها کند.^۲

از سوی دیگر نتایج یک تحقیق انجام‌شده توسط انجمن مددکاری علمی ایران که در پنج استان بزرگ کشور و از بین ۳۰ هزار نفر نمونه انجام‌گرفته است، نشان می‌دهد تنها ۱۰ درصد از ارتباطاتی که قبل از ازدواج در میان دختران و پسران وجود دارد به ازدواج منجر می‌شود و در ۹۰ درصد دیگر این ارتباطات به جدایی می‌انجامد که طبعاً آثار منفی بسیاری به‌ویژه بر دختر خواهد داشت.^۳ در ادامه به برخی از این آسیب‌ها اشاره می‌شود.

۱. آسیب‌ها و لطمه‌های شدید عاطفی

نوجوان و جوان به‌ویژه در اوایل این دوران از لحاظ عاطفی بسیار حساس، شکننده، نرم‌دل، انعطاف‌پذیر و به تعبیر متون دینی رقیق القلب است؛ لذا در آموزه‌های دین به سبک و روشی خاص برای برقراری ارتباط ویژه با نوجوان و جوان سفارش شده است.

در دوستی‌های خیابانی که مشحون از عواطف و محبت‌های ساختگی است، در نتیجه ناکام ماندن عشق‌های مجازی گاهی فجایعی تلخ برای دختران رخ

---

1. cf, Australia, Parliament: 1998; Lillard, Brien, Waite: 1995; Smock, 2000.

۲. فقیهی، تربیت جنسی: مبانی، اصول و روش‌ها از منظر قرآن و حدیث، ص ۱۴۵.

3. www.jahannews.com.

می‌دهد؛ هیجان‌ناک‌ها، مثل خیال ازدواج و خوش‌بختی سرخوردگی و افسردگی. دختری که حرمت و شأن خود را پایین می‌آورد و نسبت به پسری ابراز علاقه می‌کند و نامه یا عکس به او می‌دهد، اینک با بی‌وفایی و جدایی پسر، به شدت دچار سرخوردگی شده تا مرز افسردگی پیش می‌رود. این‌گونه دختران قدر و کرامت خود را آن‌چنان آسیب‌دیده می‌انگارند که از خود متنفر شده، پیوسته احساس پوچی و بی‌ارزشی می‌کنند.^۱ امام علی علیه السلام در روایتی زیبا به این حقیقت اشاره می‌فرماید: «مَنْ كَرَمَتْ عَلَيْهِ نَفْسَهُ هَانَتْ عَلَيْهِ سَهْوَتُهُ»^۲ هر که برای خود احترام قائل باشد خواهش‌های نفسانی‌اش در نظر او بی‌ارزش می‌شود».

۲. محرومیت از ازدواج پاک و از دست دادن فرصت‌ها

هر انسانی در نهاد خویش، خواهان پاکی و نجابت است. دخترانی که در پی روابط آلوده هستند، در حقیقت پشت پا به سرنوشت خود زده‌اند و این امر، باعث می‌شود که آنان به جرم آلودگی به این نوع از رابطه، شرایط ازدواج پاک را از دست بدهند. روشن است که به سبب این‌گونه روابط ناسالم، در ازدواج پسران نیز تأخیر ایجاد شود و دختران بیش از پسران، در معرض آسیب قرار می‌گیرند. چه بسا دخترانی به دلیل وجود روابط دوستی و به اصطلاح خودشان پایبند بودن بر روابطشان، از ازدواج با فرد دیگری که به خواستگاری‌شان می‌آید خودداری می‌کنند و فرصت ازدواج را از کف می‌دهند.

۳. افسردگی، اعتیاد، خودکشی و ناهنجاری‌های جنسی

دکتر مگ‌میکر معتقد است: «نوجوانانی که درگیر رابطه با جنس مخالف

۱. احمدی، تحلیلی تربیتی بر روابط دختر و پسر در ایران، صص ۶-۷.

۲. صبحی صالح، نهج البلاغه، حکمت ۴۴۹.

می‌شوند به‌طور مستمر، آشنفتگی‌های هیجانی را تجربه می‌کنند، بسیاری از آنان بیشتر در افسردگی غوطه‌ور می‌شوند.^۱ افسردگی در نوجوانانی که گرفتار این روابط هستند می‌تواند نشئت گرفته از بی‌ثباتی این‌گونه رابطه‌ها باشد؛ البته در رابطه بی‌ثبات، زنان بیش از مردان آسیب روانی می‌بینند. بر اساس مطالعات مؤسسه ملی سلامت، دخترانی که دچار رابطه با جنس مخالف می‌شوند، در مقایسه با دخترانی که پرهیزکاری و عفت پیشه می‌کنند، حدود چهار برابر بیشتر نشانگان افسردگی از خود بروز داده‌اند.^۲

۴. بدبینی و نفرت از جنس مخالف

بسیاری از دخترانی که با خیانت‌های پسر مواجه می‌شوند، نسبت به جنس مخالف بدبین و بی‌اعتماد شده و به ازدواج و تشکیل خانواده نگرشی منفی پیدا می‌کنند.

ج) روابط اجتماعی^۳

اعتماد به‌عنوان عنصری حیاتی مانند شیرازه‌ای است که افراد یک جامعه را به هم پیوند می‌دهد و از انفصال و پراکندگی آن‌ها جلوگیری می‌کند. ریشه بسیاری از مسائل و انحرافات یک جامعه را می‌توان در بی‌اعتمادی افراد به یکدیگر و بی‌اعتمادی به ساختار جامعه، جستجو کرد. با افزایش بی‌اعتمادی و سوءظن که نشانگر عدم اطمینان و اتکای فرد به دیگران است، احساس عجز و تنهایی تقویت می‌گردد.^۴

۱. مؤسسه رشد جوانان آمریکا، *بازگشت غرب به عفاف*، ترجمه زارعی توپخانه و هراتیان، ص ۴۲.

۲. مؤسسه رشد جوانان آمریکا، *بازگشت غرب به عفاف*، ترجمه زارعی توپخانه و هراتیان، ص ۴۳.

3. Social Trust.

۴. چلبی و امیرکافی، *تحلیل چند سطحی انزوای اجتماعی*، ص ۲۱.

به نظر می‌رسد که در شرایط کنونی جامعه ایرانی، اعتماد اجتماعی در جامعه ما وضعیت خوب و مناسبی ندارد. بر اساس نتایج پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان، «بی‌اعتمادی» مسئله‌ای جدی است که می‌تواند در آینده به‌عنوان معضل و چالش اساسی بر سر راه تحقق جامعه سالم باشد.

در این بین زنان در روابط اجتماعی خود با دیگران دچار افراط و تفریط‌هایی می‌شوند. برخی پا از حد خود فراتر نهاده و با ایجاد یک اعتماد بیجا تمام سرمایه جسمی و روانی خود را در اختیار دیگران قرار می‌دهند و سرنوشتی تلخ و گاهی غیرقابل جبران برای خود رقم می‌زنند. بر اساس آماری که سایت پلیس فتا در مورد سوءاستفاده از تصاویر زنان و دختران منتشر کرده، از ۶۷ پرونده‌ای که از ابتدای سال جاری بررسی شده است، در ۳۰ مورد شاکیان با اعتماد به افراد غریبه، عکس‌ها را در اختیارشان قرار داده‌اند یا اینکه متهمان به دلیل وجود روابط دوستانه و خانوادگی از اعتماد فرد سوءاستفاده کرده‌اند.^۱

همچنین صفحات روزنامه‌ها و سایت‌ها پر است از اتفاقاتی که نشان می‌دهد چگونه دوستی‌های اینترنتی زندگی دختران جوان را به تباهی می‌کشد و آنان چگونه زندگی‌شان را به اعتماد بیجا می‌فروشند.^۲ وقتی شخص ارتباطی را در چت برقرار می‌کند، فرد مقابل در آغاز ارتباط گمان می‌کند این برقراری ارتباط به‌زودی قطع می‌شود و تنها برای سرگرمی و وقت‌گذرانی است. پس از مدتی ارتباط شکل می‌گیرد و ابراز احساساتی آغاز می‌شود که بعداً ممکن است از سوی دو طرف مطرح شود و دل‌بستگی‌هایی را به وجود آورد که در درازمدت عوارضی مانند مقوله دختران فراری یا سوءاستفاده‌های جسمی و جنسی را به

1. www.mehrkhane.com/fa/news/24046.

2. www.jamejamonline.ir/online/1726948777689272275.

دنبال دارد.^۱

از سوی دیگر بعضی از زنان فقط عینک بدبینی و سوءظن بر چشم می‌گذارند و به همه چیز و همه کس شک و تردید دارند. این در حالی است که قرآن کریم در سفارشی ویژه به مؤمنین می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ؛^۲ ای کسانی که ایمان آورده‌اید از بسیاری از گمان‌ها بپرهیزید، چراکه بعضی از گمان‌ها گناه است».

منظور از «كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ» گمان‌های بد است که نسبت به گمان‌های خوب در میان مردم بیشتر است، از آن تعبیر به کثیر شده وگرنه «حسن ظن و گمان خیر» نه تنها ممنوع نیست بلکه مستحسن است، چنان‌که قرآن مجید در آیه ۱۲ سوره نور می‌فرماید: «لَوْ لَا إِذْ سَمِعْتُمُوهُ ظَنَّ الْمُؤْمِنُونَ وَ الْمُؤْمِنَاتُ بِأَنفُسِهِمْ خَيْرًا؛ چرا هنگامی که آن نسبت ناروا را شنیدید مردان و زنان باایمان نسبت به خود (و کسی که همچون خود آن‌ها بود) گمان خیر نبردند؟»

نکته قابل توجه اینکه در آیه شریفه نخست از کثیری از گمان‌ها نهی شده است، ولی در ادامه در مقام تعلیل می‌گوید زیرا بعضی از گمان‌ها گناه است. این تفاوت در تعبیر ممکن است از این جهت باشد که گمان‌های بد بعضی مطابق واقع است و بعضی مخالف واقع، آنکه مخالف واقع است مسلماً گناه است و لذا تعبیر به «إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ» شده است؛ بنابراین وجود همین گناه کافی است که از همه بپرهیزد.^۳

1. www.jamejamonline.ir/sara/1130794285492588872.

۲. حجرات: ۲۲.

۳. مکارم شیرازی و دیگران، تفسیر نمونه، ج ۲۲، ص ۱۸۲.

زن و آسیب‌های پس از طلاق

نرگس زرین‌جویی*

مقدمه

پدیده طلاق از جمله مسائل مهم اجتماعی است که طی سال‌های اخیر در جامعه ما آمار رو به رشدی داشته و در ابعاد روانی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی، آسیب‌های ویرانگری بر افراد، خانواده و اجتماع باقی گذاشته است. اهمیت نهاد خانواده، بررسی آسیب‌ها و اوضاعی را که فرد پس از طلاق تجربه می‌کند، مهم می‌کند. بالطبع ترسیم کامل مشکلات پیش روی طلاق برای زنان، می‌تواند در استحکام خانواده و صبر در مقابل مشکلات مؤثر باشد؛ به‌ویژه آنکه بسیاری به امید آینده‌ای بهتر اقدام به طلاق می‌کنند. اگرچه تمام افرادی که طلاق را تجربه می‌کنند، با کشمکش‌ها و گرفتاری‌های فردی متعددی مواجه هستند؛ در این میان زنان بیش از مردان از مشکلات روحی و جسمی، بدبینی، ناامیدی، کاهش فرصت ازدواج و مشکلات مالی رنج می‌برند. در ادامه به بررسی پاره‌ای از آسیب‌های فردی و اجتماعی حاصل از این پدیده می‌پردازیم.

آسیب‌های فردی طلاق

۱. مشکلات روحی و جسمی

شاید بتوان مهم‌ترین آسیب طلاق را برای زنان، مشکلات روحی و جسمی ناشی از آن دانست. تحولاتی که طلاق در زندگی شخصی و خانوادگی ایجاد می‌کند، مشکلات جسمانی، به‌هم‌ریختگی سلامت روانی، تعارضات فکری و بحران هویت را در زنان باعث می‌شود. زن به اقتضای ویژگی‌های ذاتی و جنسیتی، در سنجش با مرد دارای روحیه‌ای ظریف، شکننده و عاطفی است که در اثر درگیری‌های متعدد و تشنج‌زای زندگی گذشته، لج و لجبازی و رفت‌وآمد در محیط دادگاه، به‌صورت طبیعی دچار حالت‌های اضطرابی و درجاتی از افسردگی می‌شود؛ از این‌رو زن مطلقه به‌مراتب بیش از مرد احساس ناکامی و شکست می‌کند.^۱

آمارها نشان می‌دهد در کل جهان، زنان دو برابر مردان به افسردگی مبتلا می‌شوند. نرخ شیوع افسردگی در زنان ۲۵ درصد؛ یعنی از هر چهار زن یکی مبتلا به یکی از انواع این بیماری است و این نسبت در مردان، یک‌به‌هشت است. زنان در رویارویی با پدیده طلاق بیشتر از مردان مبتلا به اختلال افسردگی می‌شوند.^۲ بیماری‌های عفونی و قلبی، احساس گناه و کوتاهی در سرنوشت خود و فرزندان، خودانتقادی و ارزیابی منفی از عملکرد طلاق، هویت آشفته و نگران، اضطراب، خشم، وحشت، اندوه، افسردگی، احساس شکست، تغییر در سبک زندگی، تنهایی، بدبینی نسبت به جنس مخالف، ستیزه‌جویی، خودکشی و

۱. آذر، طلاق، علل، پیامدها و بچه‌های طلاق، ص ۵۴؛ خدابخشی، سرپرستی پس از جدایی،

ص ۱۸-۱۹.

۲. روزنامه شرق، ش ۱۷۱۸، ص ۹.

گرایش به الکل و مواد مخدر برخی از پیامدهای جسمانی و روانی طلاق در بین زنان است. شایان ذکر است که طلاق، فرآیندی طولانی مدت دارد و فائق آمدن بر آسیب‌های آن و بازیابی تعادل روحی گذشته برای زنان، زمان‌بر خواهد بود.^۱

۲. ناامیدی و ترس از آینده

سختی‌ها و مشکلات زنان بدون همسر که واقعیت تلخ طلاق بر زندگی آن‌ها سایه افکنده، منجر به ناامیدی و ترس از آینده می‌شود. زنان مطلقه‌ای که متولی خرج و زندگی یک یا دو بچه هستند، غالباً چشم‌انداز مطلوبی برای زندگی زناشویی و کاری فرزندان خود ندارند. از سوی دیگر، مشکلات فراوانی که بر سر راه ازدواج مجدد قرار دارد، باعث از دست دادن امید به زندگی در این دسته از زنان می‌شود.^۲

آنان علاوه بر به‌دوش کشیدن بار مسئولیت مردان و تأمین هزینه‌های زندگی خود و فرزندان، با توجه به نبود بازار کار و مشکلات مسکن و اجاره، باید نگاه تلخ جامعه را متحمل شوند؛ به همین دلیل بیشتر در معرض آسیب بوده و اغلب، دچار سرخوردگی و یأس می‌گردند.^۳ ۷۹ درصد زنان مطلقه به دلیل مشکلات ازدواج مجدد، مسائل اقتصادی (بازار کار و سرپناه)، محدودیت‌های اجتماعی و خانوادگی، احساس نگرانی زیادی نسبت به آینده خود و فرزندان‌شان دارند.^۴

۳. احساس گناه

گاهی زنان پس از طلاق، با یک‌سری افکار منفی مانند «آن اندازه هم که فکر

-
۱. فرجاد، آسیب‌شناسی اجتماعی و ستیزه‌های خانوادگی و طلاق، ص ۳۰۰؛ سالاری‌فر، نظام خانواده در اسلام، ص ۱۴۵.
  ۲. انارکی، طلاق از نگاه اخلاق و قانون، ص ۱۶۹.
  ۳. فورورد، مردان زن‌ستیز، ص ۳۴۰-۳۳۵؛ کریستیان، بعد از جدایی، ص ۷۸.
  ۴. روزنامه شهروند، ۲۹ فروردین ۱۳۹۴، کد خبر: ۲۸۷۴۱.

می‌کردم همسر و زندگی مشترکم بد نبود»، «آن عکس زیبای یادگاری»، «آن هدیه روز تولد»، «این من بودم که زندگی را ویران کردم و حالا یک زن مطلقه شده‌ام»، «خوشبختی فرزندم را به خطر انداختم»، «می‌دانم خداوند دارد مرا کیفر می‌دهد»، «آینده هم دست کمی از گذشته ندارد»، «بدبخت و بیچاره‌ام» و... خود را سرزنش می‌کنند و احساس گناه را در درون خویش شدت می‌بخشند. به دنبال احساس طردشدگی سعی می‌کنند که به بررسی رفتارهای گذشته خود بپردازند و خود را مقصر و گناهکار و لایق تنبیه نشان دهند.

گاهی از اوقات شدت احساس گناه آن قدر زیاد است که در اثر پشت سر گذاردن سختی‌های فروان، نه توانایی منطقی فکر کردن دارند و نه می‌توانند احساس خود را بیان کنند. پس از یک دوره زمانی، این احساسات نیرومند می‌شود و به خشم و افسردگی می‌انجامد. به طور مثال مادران مطلقه ممکن است دائماً برای فرزند خود هدایای گوناگون تهیه کنند و او را در انواع اسباب‌بازی غرق کرده و روش تربیتی سهل‌انگارانه در پیش بگیرند و از هرگونه تنبیه و محدودیت کودک اجتناب کنند یا در حضور او، پدرش را سرزنش کنند تا به او بفهمانند که مقصر نبودند. تمام این اقدامات در پاسخ به احساس گناه شدید است که نه تنها مشکلات کودک را تخفیف نمی‌دهد، بلکه باعث تشدید رنج کودک نیز می‌شود.^۱

۴. کاهش رضایت از زندگی

طلاق، حتی برای زنانی که خواهان جدایی بوده‌اند، لزوماً پایان بخش مشکلات زندگی مشترک نیست. طلاق در واقع فقط نوع مشکل را تغییر می‌دهد و در

۱. تایبر، بچه‌های طلاق، ص ۱۱۰-۱۰۶؛ آذر، طلاق، علل، پیامدها و بچه‌های طلاق، ص ۶۹-

بسیاری از موارد پیامدهای منفی بیشتری دارد. اغلب زنان بعد از طلاق با کاهش استانداردهای زندگی از قبیل فقدان حمایت عاطفی، کاهش فرصت ازدواج، مشکلات مالی (بیکاری و مشکلات مسکن) و محدودیت‌های خانوادگی و اجتماعی روبرو هستند؛ بنابراین با افت کیفیت زندگی و رضایت از آن مواجه می‌شوند.^۱

۵. دلپره از ازدواج مجدد

یکی دیگر از مشکلات رایج زنان بعد از طلاق، نداشتن اعتمادبه‌نفس برای انتخاب همسر و ترس و تردید از شکست دوباره در ازدواج دوم است. زنان پس از جدایی از همسر و زندگی، با خود می‌گویند اساساً ازدواج دوباره لازم و ضروری است یا خیر؟ و از اینکه مبادا دوباره به مرحله‌ای برسند که نتوانند زندگی مشترک را ادامه دهند، نگران هستند. اینها تنها بخشی از سؤالات و دل‌نگرانی‌های فراوانی است که معمولاً ذهن زنان شکست‌خورده در ازدواج را به خود مشغول کرده است. نداشتن جواب قاطع و مطمئن برای این دست از سؤالات و گنگ و مبهم ماندن آن‌ها، ترس بزرگی در درون آن‌ها به وجود می‌آورد. ترس، بدبینی و نبود اعتمادبه‌نفس، او را به فرصت‌هایی که بعد از طلاق برای ازدواج به وجود می‌آید، بی‌توجه می‌کند. زنانی که ناکامی و شکست در زندگی را تجربه کرده‌اند، به دلیل نگرش و احساسات منفی نسبت به تشکیل زندگی جدید، غالباً پیشنهاد ازدواج مجدد را رد می‌کنند؛ هرچند شرایط مداخله‌گری مانند مسائل مربوط به فرزندان و عوامل زمینه‌ای همانند شرایط خواستگاران نیز به عدم پذیرش ازدواج مجدد دامن زند. به این ترتیب این مسئله

---

۱. عبدی و گودرزی، *تحولات فرهنگی در ایران*، ص ۱۶۴-۱۶۳؛ خدابخشی، *سرپرستی پس از جدایی*، ص ۲۰.

هرگز نمی‌تواند ظاهری باشد و حتماً طلاق گرفته‌هایی که به ازدواج مجدد فکر می‌کنند، این چنین نگرانی و دلواپسی را در درون خود حس می‌کنند.^۱

آسیب‌های اجتماعی طلاق

۱. کاهش فرصت‌های ازدواج

زنان بسیاری بعد از طلاق، شانس زیادی برای داشتن ازدواجی موفق و رضایت‌بخش همراه با حق انتخاب آزادانه، ندارند. یک زن چه‌بسا به خاطر وجود برخی مشکلات و به امید پیوند با فردی بهتر، از همسر خود جدا شده است، ولی در بیشتر موارد، به موقعیت شایسته و دلخواه خود دست نمی‌یابد؛ چراکه جز در مواردی خاص، هر مردی به ازدواج با زنی که پیش از این در زندگی شکست‌خورده و فرزند یا فرزندان نیز به همراه دارد، تن نمی‌دهد. گاهی زن ناگزیر می‌شود با فردی که اختلاف سنی زیادی با او دارد یا از شخصیت اجتماعی و شغلی مناسبی برخوردار نیست، ازدواج کند. هرکدام از این مسائل به نوبه خود برای او مشکل‌زا است.^۲

به‌طور کلی، نداشتن شناخت کافی از طرف مقابل، ترس از شکست در ازدواج به دلیل مشکلات ازدواج اول، نداشتن توان اقتصادی، آمادگی نداشتن خانواده، ذهنیت و نگرش اجتماعی و فرهنگی، تداوم و حفظ استقلال افراد، احتمال طرد شدن از سوی فرزندان و فرهنگ و باورهای عامه و سنتی، از مهم‌ترین موانع و مشکلات زنان مطلقه برای ازدواج مجدد است.^۳ براساس آمار منتشر شده تنها

---

۱. آذر، طلاق، علل، پیامدها و بچه‌های طلاق، ص ۴۵؛ انارکی، طلاق از نگاه قانون و اخلاق، ص ۱۷۹.

۲. انارکی، طلاق از نگاه قانون و اخلاق، ص ۱۶۹-۱۶۸.

۳. ادیب، جامعه‌شناسی ایران، ص ۸۷؛ فرجاد، آسیب‌شناسی اجتماعی و ستیزه‌های خانوادگی و طلاق، ص ۱۶۵.

۱۰ درصد زنان سرپرست خانواده پس از طلاق، دوباره ازدواج می‌کنند.^۱

۲. مشکلات معیشتی

مسکن و مسائل مالی از مهم‌ترین مشکلات زنان، پس از طلاق است که غالباً به‌دنبال پرداخت نشدن کامل مهریه، نفقه و مخارج ماهیانه نگهداری فرزندان به وجود می‌آید. در موارد فراوان، زن از تمام حقوق خویش چشم‌پوشی کرده و به خواست خود یا فشار اطرافیان برای گرفتن قیمومیت فرزندان، مهریه را نیز می‌بخشد؛ فلذا پس از طلاق به دلیل نداشتن تمکن مالی از یکسو و بیکاری و بازگشت به خانه پدری خود از سوی دیگر، مجدداً استقلال خود را از دست می‌دهد و در شرایطی سخت و طاقت‌فرسا قرار می‌گیرد.^۲

نتایج تحقیقات نشان می‌دهد، ۷۸ درصد زنان طلاق گرفته در تهران، مهریه خود را هنگام طلاق دریافت نمی‌کنند و ۴۱ درصد نیز برای گرفتن طلاق، به‌ناچار از مهریه خود می‌گذرند؛ حتی ۸۹ درصد زنان طلاق گرفته هیچ نفقه‌ای نمی‌گیرند. مشکلات مالی برای زنان کم‌سواد و فاقد مهارت به‌صورت حادثی جلوه می‌کند.

شایان‌ذکر است هنگام طلاق، شرط‌های مربوط به تقسیم دارایی دوران زندگی مشترک، به‌ندرت به اجرا درمی‌آید. ملاحظه پرونده‌های طلاق و نیز آمار ارائه‌شده توسط مراکز معتبر نشان می‌دهد که به‌ندرت، زن و مرد پس از طلاق برای تقسیم اموال و دارایی‌هایشان اقدام کردند. از آنجا که یکی از شرایط تقسیم اموال، ارائه دادخواست از سوی مرد است، درصد دعوی طلاق‌هایی که از سوی شوهر آغاز شده است، اندک است؛ به همین دلیل کمتر زنی توانسته است پس از طلاق

۱. روزنامه همشهری، ۶ خرداد ۱۳۹۴، کد خبر: ۲۹۶۴۷۳.

۲. آذر، طلاق، علل، پیامدها و بجه‌های طلاق، ص ۷۸-۷۷.

نیمی از اموال زندگی مشترک خود را دریافت کند. در ازدواج‌هایی که شرط تقسیم دارایی مرد قید شده، زحمت اثبات دارایی مرد با زن است و بارها گزارش شده که ثابت کردن و تعیین میزان دارایی شوهر پس از ازدواج کار دشواری است.^۱

از دیگر مشکلات پیش روی زنان مطلقه، تأمین یا تهیه مکان زندگی است؛ زیرا کمتر کسی حاضر است به یک زن مطلقه اتاق اجاره دهد.^۲ به داستان‌های زیر توجه کنید:

«زنی ۴۰ ساله می‌گوید: ۳ سال پیش از همسرم جدا شدم و صاحب یک فرزند هستم؛ به دلیل اینکه من و فرزندم در آسایش زندگی کنیم و تصمیم‌گیرنده زندگی خودمان باشیم و کسی در زندگی ما دخالت نکند، به دنبال خانه‌ای مناسب هستم، اما در این میان به دلیل پس انداز اندکی که دارم قادر به اجاره خانه‌ای برای خودم و فرزندم نیستم».^۳

«زنی ۳۰ ساله که ۲ سال است از همسرش جدا شده در تمام این سال‌ها با مشکل مسکن مواجه بوده است و می‌گوید: برخی از صاحب‌خانه‌ها به محض اینکه می‌بینند زنی بدون همسر به دنبال خانه است از اجاره دادن مسکن به او خودداری می‌کنند».^۴

۳. بدبینی و بی‌اعتمادی به زنان مطلقه

در برخی مواقع رفتار جامعه با زنان مطلقه به گونه‌ای است که احساس «دیگر

۱. روزنامه جام جم، سه‌شنبه ۱ اسفند ۱۳۹۱، کد خبر: ۹۳۷۶۳۶۱۱۸۰۷۶۵۱۹۸۳۸.

۲. فرجاد، آسب شناسی اجتماعی و ستیزه‌های خانوادگی و طلاق، ص ۱۵۳.

۳. باشگاه خبرنگاران جوان، ۸ بهمن ۱۳۹۴، کد خبر: ۵۴۶۲۴۹۹.

۴. همان.

جایی در جامعه ندارم» وجود آن‌ها را فرامی‌گیرد. گویی آنان افرادی بوده‌اند که در پی پیروی از تمایلات و خواهش‌های خود بودند و از برخورد با واقعیات زندگی خودداری کرده و منافع خویش را بر مصالح خانواده ترجیح داده‌اند.^۱ زنان مطلقه از گزند طعنه‌ها، باورهای خرافی و نگاه‌های کنجکاوانه دوستان، اطرافیان و آشنایان در امان نیستند؛ به‌طور مثال، بعضی معتقدند که وجود زن مطلقه در اتاق عقد خوش‌یمن نیست.

مذموم بودن پدیده طلاق در جامعه و مقصر شمرده شدن زن، منجر به تنگی روابط اجتماعی و انزوای زنان مطلقه می‌شود؛ چراکه حتی نزدیکانشان به دلایل فرهنگی و باورهای اشتباه از آنان دوری می‌کنند و پس از جدایی از سوی جامعه و برخی افراد مورد بی‌حرمتی قرار می‌گیرند؛ بدین ترتیب، ارزش‌های حاکم بر جامعه بیش از مشخصات فردی بر مشکلات زنان مطلقه می‌افزاید. از سوی دیگر روحیه جامعه ایرانی به‌گونه‌ای است که شخصیت زن را در چارچوب خانواده می‌بیند؛ لذا با شکستن این کانون، شخصیت و هویت خانوادگی زن دستخوش اختلال می‌شود.^۲

در برخی از پژوهش‌ها ۷۰ درصد زنان مجرد جامعه، باورهای غلط و قضاوت‌های تنگ‌نظرانه افراد جامعه نسبت به طلاق و زنان بیوه را باعث احساس بیگانگی، ناامنی و ناراحتی در روابط خود با دیگران می‌دانند و این امر موجب می‌شود از حضور در جمع‌های فامیلی احساس معذب‌بودن کنند. در تحقیق دیگری نیز تصریح شده است ۵۵ درصد زنان سرپرست خانواده از طعنه‌ها و متلک‌ها، احساس ناراحتی می‌کنند و حدود ۶۶ درصد در معرض انواع

---

۱. فرجاد، آسیب‌شناسی اجتماعی و سبزه‌های خانوادگی و طلاق، ص ۱۵۵.

۲. ادیب، جامعه‌شناسی ایران، ص ۸۷.

سوءنیت‌ها و آزارها قرار دارند.^۱

«یکی از مراجعان مرکز مشاوره ادعا می‌کرد که حتی خواهر کوچکش از رفت‌وآمد با او احساس ناراحتی می‌کند؛ چون او همسرش را ازدست‌داده و خواهر کوچک‌تر هم به شوهرش اعتماد ندارد، حس می‌کند وجود خواهر بیوه‌اش منجر به خیانت همسرش خواهد شد».^۲

«خانمی مطلقه که پرستار کودک در منزل است و از طرف شرکت‌های خصوصی برای نگهداری از کودکان و پرستاری از آنان به منازل فرستاده می‌شود با داشتن یک پسر بچه ۳ ساله، از همسرش جدا شد. او می‌گوید: من مجبورم بیوگی ام را از مشتریان شرکت پنهان کنم. اگر آن‌ها به‌ویژه خانم‌ها بفهمند من بیوه هستم، من را به خانه‌شان راه نمی‌دهند و به من اعتماد نمی‌کنند».^۳

۴. سرزنش توسط جامعه

زنان مطلقه گاهی با سرزنش و شماتت خانواده، دوستان، اطرفیان و آشنایان مواجه می‌شوند و با ملامت و بحث بر سر این‌که از اول انتخاب او درست نبوده و... بر مشکل آن‌ها می‌افزایند. فرهنگ حاکم بر جامعه با مقصرانگاری زنان در امر طلاق، زمینه‌انزوا و طرد اجتماعی آنان را فراهم می‌کند. بدین ترتیب، فرهنگ جنسیتی بیش از ذهنیات و احساسات منفی فردی، تعاملات اجتماعی زنان را دچار چالش می‌کند. این مسئله خصوصاً در اجتماعات و خانواده‌هایی که از عادت‌واره‌های سنتی تری برخوردارند، بیشتر مشاهده می‌شود. افراط در نکوهش طلاق و سرزنش فرد طلاق‌گرفته، باعث از دست دادن

۱. روزنامه جام جم، ۲۴ بهمن ۱۳۹۳، کد خبر: ۱۸۳۱۴۱۲۹۷۳۰۱۲۱۶۱۶۷۱.

۲. همان.

۳. همان.

دوست‌ها و اطرافیان فرد طلاق‌گرفته می‌شود. این‌گونه افراد به دلیل باور نادرست و نگاه منفی مردم درباره طلاق و افراد طلاق‌گرفته، کم‌کم دچار تنهایی و از دست دادن دوستان و نزدیکان می‌شوند. فرهنگ اشتباه و ضرب‌المثل‌های نادرست درباره طلاق و زنان طلاق‌گرفته، افزایش سرزنش این‌گونه افراد را در پی داشته است و با ایجاد رفتارها و نگاه‌های منفی، حد تعادل در روابط را بر هم می‌زند. دید منفی نسبت به طلاق، ریشه در فرهنگ ما دارد و مثل قدیمی «با لباس سفید می‌روم و با لباس سفید برمی‌گردم» از همین جا ناشی می‌شود. حس سرزنش‌گرایانه نسبت به زنان مطلقه، جز احساس ناامیدی، سرخوردگی و از دست رفتن اعتماد به نفس ارمغان دیگری ندارد. به حتم این سرخوردگی سبب کاهش عزت‌نفس و گوشه‌گیری از فعالیت‌های اجتماعی می‌شود.^۱

به داستان زیر توجه کنید:

«یک خانم ۳۱ ساله در این باره می‌گوید: احساس سرشکستگی اجتماعی دارم... الان جامعه طوری هست که به یه زن مطلقه طوری نگاه می‌کنه که انگار طلاق همش تقصیر اون بوده، بهت می‌گن تو زن زندگی نبودی، تو نساختی، خُب می‌ساختی. خاله، عمو همه می‌گن بین دخترای من با وجود اینکه مادر شوهرشون بد بودن موندن و ساختن. خاله، عمو، همسایه همه تو رو مقصر می‌دون. عدم پذیرش و سرشکستگی اجتماعی باعث شده من الان فقط می‌رم سر کار و میام، هیچ دوستی ندارم، همکارام اغلب نمی‌دونن من مطلقه‌ام. شاید اونا هم اگه بدونن دیگه با من دوست نباشن».^۲

۵. گرایش به ناهنجاری

ارضای نشدن نیازهای عاطفی و جنسی از چالش‌های پیش‌روی زنان، بعد از

۱. آذر، طلاق، علل، پیامدها و بچه‌های طلاق، ص ۴۵-۴۴.

۲. خبرگزاری مهرخانه، ۱۴ بهمن ۱۳۹۴، کد خبر: ۲۴۲۸۴.

طلاق است. گزینه جنسی از قوی‌ترین نیازهای درونی است که جامعه‌شناسان ارضای آن را از کارکردهای اساسی ازدواج و خانواده قلمداد کرده‌اند. آنان معتقدند زندگی زناشویی، ارتکاب زنا و گرایش به سوی فساد را اجازه نمی‌دهد. وقتی بنیان خانواده متزلزل شد، چنانچه به دلیل زیاد بودن سن، حضور فرزند، مشکلات اقتصادی، تردید و بدبینی جامعه به زن مطلقه و سوءظن وی به جنس مخالف، فرصت ازدواج مجدد از طریق مشروع میسر نگردد، زنان مطلقه در اثر فشار گزینه جنسی در آستانه انحرافات جنسی و فساد اخلاقی قرار می‌گیرند.

طلاق امکان پاسخ‌دهی ساختارمند و مشروع به نیازهای جنسی را از میان می‌برد. ناگفته پیداست اینان افرادی هستند که رابطه جنسی را برای مدت زمان کوتاه یا طولانی تجربه کرده‌اند؛ بنابراین اگر مجدداً ازدواج نکنند، باید به سرکوب گزینه پردازند یا به دنبال راهی برای ارضای آن باشند که از این رهگذر چه بسا شاهد مواردی نظیر پذیرش ارضای نیازهای جنسی خارج از چارچوب خانواده، خواهیم بود.

دلیل دیگر بروز ناهنجاری در بین زنان مطلقه، نیاز مالی است. احتیاجات اقتصادی می‌طلبد زنان مطلقه با تشکیل خانواده جدید به ترمیم روحی و رفع نیازمندی‌های خود پردازند. اگر با درآمد و سرمایه مالی کم با مشکلات اقتصادی نیز دست‌وپنجه نرم کنند و به وسیله فرد یا یکی از نهادهای حمایتی مورد حمایت قرار نگیرند، برای تأمین مسکن و مایحتاج زندگی، به مشکلاتی دچار می‌شوند. در این میان اگر حضانت فرزندان را نیز برعهده گرفته باشند، اوضاع به مراتب سخت‌تر می‌شود و متأسفانه در بعضی از موارد برای تأمین نیازهای اقتصادی خود به سوی انحرافات جنسی، تکدی‌گری، دزدی و پخش مواد مخدر کشیده می‌شوند.^۱

۱. حقانی، طلاق یا فاجعه انحلال خانواده، ص ۱۵؛ بستان، اسلام و جامعه‌شناسی خانواده، ص ۱۸۲؛ جی‌گود، خانواده و جامعه، ص ۲۶۵.

زنان به دلیل نقش خطیر مادری و جایگاه ویژه تربیتی‌اشان اگر مرتکب جرم شوند، اثرات منفی بسیاری در خانواده دارند. زمانی که مادر به هر دلیلی اعم از طلاق، بزهکاری و... در خانه حضور نداشته باشد، تربیت فرزندان دچار اشکال می‌شود. چه بسا مادرانی که به دلیل افتادن در چنگال بزهکاری اعتیاد، دزدی یا تن‌فروشی آینده فرزندان را نیز تباه می‌کنند؛ چنان‌که یکی از دلایل مهم بزهکاری نوجوانان و جوانان نداشتن بستر مناسب تربیتی در خانواده است؛ بنابراین با بزهکاری زنان نه تنها یک زن بلکه خانواده و یک نسل به بزهکاری و تباهی کشیده می‌شوند. زنان بزهکار با ارتکاب جرایمی مانند تن‌فروشی و اعتیاد زمینه‌آزهم‌گسیختگی روابط زنان و مردان را فراهم می‌آورند و این امر علاوه بر کاهش میل به ازدواج و مسئولیت‌پذیری در جوانان، سست شدن بنیان خانواده، پایین آمدن سطح اخلاقی جامعه، ضعف ایمان و تقوا، گشوده شدن راه فحشا و فساد در جامعه و بسیاری از آسیب‌های دیگر را در جامعه گسترش می‌دهد.^۱

کتابنامه

الف) کتب

۱. ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغة، مصحح: ابراهیم محمد ابوالفضل، قم: مکتبة آية الله مرعشي نجفي، چاپ اول، ۱۴۰۴ق.
۲. ابن اثیر، النهاية،
۳. ابن بابویه، محمد بن علی (شیخ صدوق)، الامالی، قم: مؤسسه بعثت، ۱۴۱۷ق.
۴. ابن بابویه، محمد بن علی (شیخ صدوق)، من لایحضره الفقیه، قم: جامعه مدرّسین، ۴ مجلد، ۱۴۱۳ق.
۵. ابن بابویه، محمد بن علی (شیخ صدوق)، ثواب الاعمال و عقاب الاعمال، قم: نسیم کوثر، بی تا.
۶. ابن بابویه، محمد بن علی (شیخ صدوق)، کمال الدین و تمام النعمة، قم: جامعه مدرّسین، بی تا.
۷. ابن بابویه، محمد بن علی (شیخ صدوق)، الخصال، تصحیح علی اکبر غفاری، قم: جامعه مدرّسین، چاپ اول، ۱۳۶۲ش.

۸. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، تحف العقول، قم: جامعه مدرسین، چاپ دوم، ۱۴۰۴ق.
۹. اتکینسون، ریتا و دیگران، زمینه روان‌شناسی، ترجمه محمدنقی براهنی، تهران: رشد، ۱۳۷۷ ش.
۱۰. احمدی، علی اصغر، تحلیلی تربیتی روابط دختر و پسر در ایران، تهران، سازمان انجمن اولیاء و مربیان، ۱۳۸۶ ش.
۱۱. احمدی، محمدرضا و همکاران، پرسش‌ها و پاسخ‌های دانشجویی؛ دفتر بیست و پنجم (روابط دختر و پسر)، قم: دفتر نشر معارف، چاپ هفدهم، ۱۳۹۰ ش.
۱۲. ادیب، محمدحسین، جامعه‌شناسی ایران، اصفهان: انتشارات هشت‌بهشت، چاپ اول، ۱۳۷۴ ش.
۱۳. آذر، ماهیار، طلاق؛ علل، پیامدها و بچه‌های طلاق، تهران: انتشارات قطره، چاپ اول، ۱۳۸۵ ش.
۱۴. اعتصامی، پروین، دیوان اشعار،
۱۵. افشارنیا، علیرضا، زن و رهایی نیروهای تولید، تهران: ناشر پیشگام، بی‌تا.
۱۶. امام خمینی، روح‌الله، جهاد اکبر، قم: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ نهم، ۱۳۷۸ ش.
۱۷. امینی، ابراهیم، آیین همسررداری، قم: انتشارات اسلامی، چاپ اول، ۱۳۷۸ ش.
۱۸. انارکی اردکانی، حسین، طلاق از دیدگاه اخلاق و قانون، قم: انتشارت پیام مقدس، چاپ اول، ۱۳۸۵ ش.

۱۹. البحرانی الاصفهانی، عبدالله، *عوامل العلوم و المعارف و الاحوال من الايات و الاخبار و الاقوال*،
۲۰. بروجردی، حسین، *منابع فقه شیعه، ترجمه جامع احادیث الشیعه*، ترجمه
عده‌ای از فضلا، تهران: انتشارات فرهنگ سبز، چاپ اول، ۱۳۸۶ ق.
۲۱. بستان (نجفی)، حسین، *جامعه‌شناسی خانواده با نگاهی به منابع اسلامی*،
قم: انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ اول، ۱۳۹۰ ش.
۲۲. پارسا، محمد، *روان‌شناسی رشد کودک و نوجوان*، تهران: بعثت، چاپ
سیزدهم، ۱۳۷۸ ش.
۲۳. پناهی، علی احمد و حسینی، داوود، *با دخترم (ویژه مریمان دختران
نوجوان)*، قم: انتشارات موسسه امام خمینی علیه السلام، ۱۳۸۸ ش.
۲۴. پی. هالچین، ریچارد و سوزان کراس ویتبورن، *آسیب‌شناسی روانی*، ترجمه
یحیی سیدمحمدی، تهران: نشر روان، چاپ یازدهم، ۱۳۹۱ ش.
۲۵. تاییر، ادوارد، *بچه‌های طلاق*، ترجمه توران دخت تمدن، تهران: انتشارات
روشنفکران، چاپ اول، ۱۳۶۹ ش.
۲۶. تمیمی آمدی، عبدالواحد، *غررالحکم و درر الکلم*، ترجمه محمدعلی
انصاری، قم: امام عصر علیه السلام، چاپ سوم، ۱۳۸۴ ش.
۲۷. تمیمی آمدی، عبدالواحد، *غررالحکم و درر الکلم*، قم: دارالکتاب الاسلامی،
۱ مجلد، ۱۴۱۰ ق.
۲۸. جعفری نیا، محمدرضا، *کودک من بزرگ می‌شود*، قم: احقاف، چاپ بیست
وچهارم، ۱۳۸۹ ش.

۲۹. جمعی از مؤلفان، روان‌شناسی رشد با نگرش به منابع اسلامی، تهران: دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، چاپ اول، ۱۳۷۴ ش.
۳۰. حرّ عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعة، قم: مؤسسه آل‌البتیة، چاپ اول، ۱۴۰۹ ق.
۳۱. حرّ عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعة، قم: نشر آل‌البتیة، چاپ پانزدهم، بی‌تا.
۳۲. حسینی زبیدی، محمد مرتضی، تاج العروس من جواهر القاموس، بیروت: دارالفکر، چاپ اول، ۱۴۱۴ ق.
۳۳. حقانی زنجانی، حسین، طلاق یا فاجعه انحلال خانواده، تهران: انتشارات فرهنگ اسلامی، چاپ اول، ۱۳۷۴ ش.
۳۴. حکیمی، اخوان و احمد آرام، الحیة، ترجمه احمد آرام، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ مکرر، ۱۳۸۰ ش.
۳۵. حویزی، عبدعلی، تفسیر نور الثقلین، قم: انتشارات اسماعیلیان، ۱۴۱۵ ق.
۳۶. حیدری، محمد، روش دوست‌یابی، ترجمه سید محمدصادق عارف، مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی، چاپ چهارم، ۱۳۹۳ ش.
۳۷. خاقانی، دیوان اشعار خاقانی،
۳۸. خدابخشی، رامین، سرپرستی پس از جدایی، تهران: انتشارات قطره، چاپ اول، ۱۳۸۸ ش.
۳۹. داوودی، محمد، تربیت دینی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ هشتم، ۱۳۹۰ ش.

۴۰. دهخدا، علی اکبر، لغت‌نامه دهخدا، تهران: دانشگاه تهران، چاپ اول از دوره جدید، ۱۳۷۳ ش.
۴۱. دیلمی، حسن بن محمد، ارشاد القلوب الی الصواب، قم: شریف الرضی، ۱۴۱۲ ق.
۴۲. راغب اصفهانی، حسین، مفردات الفاظ قرآن، تهران: مرتضوی، ۴ مجلد، چاپ دوم، ۱۳۷۴ ش.
۴۳. رایس، فیلیپ، رشد انسان (روان‌شناسی رشد انسان از تولد تا مرگ)، ترجمه مهشید فروغان، تهران: انتشارات ارجمند، چاپ هشتم، ۱۳۹۲ ش.
۴۴. رشید پور، مجید، شناسایی حقوق متقابل زن و شوهر در خانواده، کتاب خانواده و فرزندان، انجمن اولیاء و مربیان.
۴۵. زارعی توپخانه، محمد، هراتیان، عباسعلی، بازگشت غرب به عفاف، ترجمه اثر پژوهشی موسسه رشد جوانان آمریکا (IYD)، کرج: انتشارات تلاوت آرامش، چاپ اول، ۱۳۹۴ ش.
۴۶. سازمان برنامه و بودجه، مجموعه مقالات سمینار ملی رفاه اجتماعی،
۴۷. سالاری فر، محمدرضا، نظام خانواده در اسلام، قم: انتشارات سنابل، چاپ اول، ۱۳۸۳ ش.
۴۸. سعدی شیرازی، بوستان، تهران: انتشارات خوارزمی.
۴۹. سلماسی، ابوعلی حسن، الرسالة الشرفیة فی تقاسیم العلوم الیقینیة، تهران: دانشگاه تهران، چاپ اول، ۱۳۸۳ ش.

۵۰. شاکرین، حمیدرضا، پرسش‌ها و پاسخ‌های دانشجویی، دفتر هفتم (پرسش‌ها و پاسخ‌های برگزیده)، قم: دفتر نشر معارف، چاپ سیزدهم، ۱۳۸۹ ش.
۵۱. شجاعی، محمدصادق، بازی کوک در اسلام: بررسی پی‌آمدهای تربیتی اسباب‌بازی کودکان، قم: مؤسسه بوستان کتاب، ۱۳۸۵ ش.
۵۲. شرفی، محمدرضا، مراحل رشد و تحول انسان به‌ضمیمه مقدمه‌ای بر دیدگاه اسلام در مورد رشد، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات، ۱۳۷۵ ش.
۵۳. شریف‌الرضی، محمد بن‌الحسن، نهج‌البلاغه، ترجمه محمد دشتی، قم: انتشارات الهادی، چاپ هجدهم، ۱۳۸۰ ش.
۵۴. شعیری، محمد، جامع‌الآخبار، ۱ مجلد، نجف: حیدریه، بی‌تا.
۵۵. صبحی صالح، نهج‌البلاغه، قم: مؤسسه دار‌الهجرة، ۱۴۱۴ ق.
۵۶. طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۷۴ ش.
۵۷. طبرسی، فضل بن‌حسن، مجمع‌البیان،
۵۸. طبرسی، فضل بن‌حسن، مکارم‌الأخلاق، قم: الشریف‌الرضی، چاپ چهارم، ۱۴۱۲ ق.
۵۹. طبرسی، فضل بن‌حسن، مکارم‌الأخلاق، قم: الشریف‌الرضی، ۱ مجلد، ۱۳۷۰ ش.

۶۰. عباسی ولدی، محسن، من دیگر ما، قم: انتشارات جامعه الزهراء علیها السلام، چاپ اول، ۱۳۹۳ ش.
۶۱. عبدی، عباس، گودرزی، محسن، تحولات فرهنگی در ایران، تهران: انتشارات سروش، چاپ اول، ۱۳۷۸ ش.
۶۲. عطاری کرمانی، عباس، این گونه فرزندان را تربیت کنید، تهران: آسیم، ۱۳۸۳ ش.
۶۳. عمید، حسن، فرهنگ عمید، تهران: انتشارات امیرکبیر، چاپ ششم، ۱۳۷۸ ش.
۶۴. فراهیدی، خلیل بن احمد عمر بن تمیم ابو عبدالرحمن، العین، محقق مهدی مخزومی و ابراهیم سامرای، قم: موسسه دار الهجره، ۱۴۰۹ ق.
۶۵. فرجاد، محمدحسین، آسیب‌شناسی اجتماعی و ستیزه‌های خانوادگی و طلاق، تهران: انتشارات منصوری، چاپ اول، ۱۳۷۲ ش.
۶۶. فقیهی، علی نقی، تربیت جنسی: مبانی، اصول و روش‌ها از منظر قرآن و حدیث، قم: موسسه علمی فرهنگی دار الحدیث، چاپ اول، ۱۳۸۷ ش.
۶۷. فلسفی، محمدتقی، جوان از نظر عقل و احساسات، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۸ ش.
۶۸. فوروارد، سوزان، مردان زن‌ستیز، ترجمه شیما نعمت‌اللهی، تهران: انتشارات خجسته، ۱۳۷۷ ش.
۶۹. قائمی، علی، خانواده و مسائل جنسی کودکان، تهران: انجمن اولیا و مربیان، چاپ پانزدهم، ۱۳۸۶ ش.
۷۰. قمی، شیخ عباس، سفینه البحار، تهران: اسوه، چاپ دوم، ۱۴۱۶ ق.

۷۱. قیومی اصفهانی، جواد، صحیفه الإمام الرضا علیه السلام، قم: جامعه مدرسین، ۱۳۸۷ ش.
۷۲. کاظمی، محسن، چگونه فرزند نابغه داشته باشیم، قم: نشر میم، چاپ یازدهم، ۱۳۹۲ ش.
۷۳. کرمی فریدنی، عباس، شرح واژه‌های قرآن در ترجمه تفسیر مجمع البیان، تهران: سازمان چاپ و انتشارات، ۱۳۸۲ ش.
۷۴. کریستیان، کگی، بعد از جدایی، ترجمه مهشید میرمعزی، تهران: نشر بانو، چاپ اول، ۱۳۷۷ ش.
۷۵. کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، ترجمه محمدباقر کمره ای، تهران: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، ۱۴۲۱ ق.
۷۶. کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، قم: انتشارات قائم آل محمد علیهم السلام، چاپ سوم، ۱۳۸۶ ش.
۷۷. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تهران: الاسلامیه، چاپ چهارم، ۱۴۰۷ ق.
۷۸. کی‌نیا، مهدی، مبانی جرم‌شناسی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، چاپ اول، ۱۳۸۲ ش.
۷۹. لطف‌آبادی، حسین، روان‌شناسی رشد کاربردی نوجوانی و جوانی، تهران: اسپید، ۱۳۷۹ ش.
۸۰. لطفی، مهدی، علامه امینی؛ جرعه‌نوش غدیر، قم: انصاری، چاپ سوم، ۱۳۸۲ ش.
۸۱. مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار، بیروت: مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۳ ق.

۸۲. مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۶۲ ش.
۸۳. مجلسی، محمدباقر، حلیة المتقین، تهران: انتشارات یاس بهشت، چاپ نهم، ۱۳۸۸ ش.
۸۴. محمدی ری شهری، محمد، کرائم قرآن در فضائل اهل بیت علیهم السلام، دارالحدیث، ۱۳۹۴ ش.
۸۵. محمدی ری شهری، محمد، میزان الحکمه، قم: دار الحدیث، ۱۳۸۱ ش.
۸۶. مرکز فرهنگ و معارف قرآن، دایرة المعارف قرآن کریم، قم: بوستان کتاب.
۸۷. مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، تهران: مرکز نشر آثار العلامة المصطفوی، ۱۳۸۸ ش.
۸۸. مصطفوی، حسن، مصباح الشریعه، تهران: انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران، چاپ اول، ۱۳۶۰ ش.
۸۹. معین، محمد، فرهنگ فارسی، تهران: امیرکبیر، چاپ نهم، ۱۳۷۵ ش.
۹۰. مقدم، محمدتقی، فضائل الزهراء علیها السلام، مشهد: انتشارات مقدم، ۱۳۵۳ ش.
۹۱. مکارم شیرازی و دیگران، ناصر، تفسیر نمونه، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۸۶ ش.
۹۲. مکارم شیرازی و دیگران، ناصر، تفسیر نمونه، تهران: دار الکتب الإسلامیه، چاپ اول، ۱۳۷۴ ش.
۹۳. موسوی خمینی، سید روح الله، صحیفه امام، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی رحمته الله.
۹۴. میرحامد، حسین، عبقات الانوار فی امامة ائمة الاطهار، اصفهان: کتابخانه امام امیرالمؤمنین، ۱۳۶۶ ش.

۹۵. نوری، حسین، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم: مؤسسه آل البيت علیہ السلام، چاپ اول، ۱۴۰۸ ق.
۹۶. هاشمی خویی، میرزا حبیب الله، منهاج البراعة في شرح نهج البلاغة، مصحح: ابراهیم میانجی، تهران: المكتبة الإسلامية، بی تا.
۹۷. هیشمی، نورالدین، مجمع الزوائد، بیروت: دارالکتاب، چاپ دوم، ۱۹۶۷ م.
۹۸. ورام، مسعود بن عیسی، مجموعة ورام (تبییه الخواطر)، ترجمه محمدرضا عطایی، مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۶۹ ش.
۹۹. ویلیام، جی گود، خانواده و جامعه، ترجمه ویدا ناصحی، تهران: انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب، چاپ اول، ۱۳۵۲ ش.
۱۰۰. یوسف پور، عباس، خلاصه تفاسیر المیزان و نمونه، تهران: نشر شاهد، ۱۳۸۶ ش.

ب) مقالات

۱. اسراری، محیا، «لطفاً مراقبت روحیه زنانه خود باشید»، در: www.basirnews.ir//۰۳/۰۳/۱۳۹۳.
۲. باهنر، ناصر، «تعلیم و تربیت و دنیای ناشناخته دینی کودکان»، اسلام و پژوهش‌های تربیتی، سال اول، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۸۸.
۳. برزگر، ابراهیم، لعل علیزاده، محسن، «جنگ نرم، بازی‌های رایانه‌ای اسلام‌ستیز و پدافند غیرعامل»، مطالعات قدرت نرم، سال اول، شماره اول، بهار ۱۳۹۳.
۴. بلالی، محمود، «تحلیل بازی *God of War*»، در: www.vgpostmortem.blogfa.com/post-۱۸.aspx.

۵. بلالی، محمود، «تحلیل بازی *Undead Knights*»، در:
www.vgpostmortem.ir
۶. بلالی، محمود، «ناگفته‌های داستان بازی سری *God of War*»، در:
www.guard3d.com
۷. بهشتی، سعید، منطقی، یگانه، «بررسی نقش بازی در تربیت کودک از دیدگاه قرآن و سنت معصومین علیهم‌السلام»، اندیشه‌های نوین تربیتی، دوره ۷، شماره ۳.
۸. تاجیک، نجمه، «از ویزیتوری تا مدیریت فروش»، پیام زن، شماره ۲۸۵ و ۲۸۵، آذر و دی ۱۳۹۴.
۹. تاجیک، نجمه، «منشی‌گری؛ ملکه مشاغل زنانه»، پیام زن، شماره ۲۸۵ و ۲۸۵، آذر و دی ۱۳۹۴.
۱۰. تاجیک، بنت‌الهدی، «اشتغال زنان از دیدگاه اسلام»، در:
www.farsnews.com/newstext.php?nn=13910630000656
۱۱. تقوی، سید محمدعلی، «اشتغال زنان از نظر قرآن و احادیث»، در:
www.il-bano.ir/note/156011
۱۲. چلبی، مسعود و مهدی امیرکافی، «تحلیل چند سطحی انزوای اجتماعی»، مجله جامعه‌شناسی ایران، شماره ۱۸، تابستان.
۱۳. حق‌وردی طاقانکی، مهدی، «توهین به پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در بازی‌های رایانه‌ای: زنجیره پلید»، ماهنامه پیام انقلاب، شماره ۶۵، آذر ۱۳۹۱.
۱۴. حق‌وردی طاقانکی، مهدی، «مهدویت غرب و بازی‌های رایانه‌ای»، پرسمان، شماره ۵۰، آبان ۱۳۸۵.

۱۵. رنجی، مرضیه، «چگونه در محیط کار غافلگیر نشویم»، پیام زن، شماره ۲۸۵ و ۲۸۶، آذر و دی ۱۳۹۴.

۱۶. شریعت، سید وحید، «رده‌بندی سنی بازی‌های رایانه‌ای از دیدگاه روان‌شناختی: مطالعه‌ای به روش دلفی»، فصلنامه تازه‌های علوم شناختی، سال ۱۱، ش ۲.

۱۷. صادقی، سهیلا، «فرا تحلیل چهار دهه پژوهش درباره اشتغال زنان»، زن در فرهنگ و هنر، دوره ۷، شماره ۲، تابستان ۱۳۹۴.

۱۸. صادقی جو، وحید، «تحریف‌های تاریخی و توهین‌های مذهبی در شاهزاده ایران»، در:

www.mashreghnews.ir/fa/news/51950.

۱۹. عسگری پرور، مریم، «نگاهی به پدیده اشتغال کاذب در ایران»، در:

www.borhan.ir/NSite/FullStory/News/?Id=5017

۲۰. قرقرچی، ربابه، «سن بلوغ و ارتباط آن با شاخص توده‌ی بدن در دختران شهر تبریز»، مجله پزشکی دانشگاه علوم پزشکی تبریز، شماره ۲، خرداد و تیر ۱۳۹۰.

۲۱. کوثری، علی اصغر، «حقوق و مسئولیت‌های فردی و اجتماعی زنان از منظر اسلام»، در: www.kosari112.mihanblog.com/post/1

۲۲. گلزاری، محمود، «آموزش و مشاوره با نوجوانان در زمینه ارتباط با جنس مخالف»، روانشناسی و علوم تربیتی (دانشگاه علامه)، شماره ۱، ۱۳۸۴.

۲۳. گل محمدی، علی، «تأثیر زندگی مشترک پیش از ازدواج بر فروپاشی ازدواج»، فصلنامه شورای فرهنگی اجتماعی زنان، شماره ۲۵، سال هفتم، ۱۳۸۳.

۲۴. موحد، مجید، حلیمه عنایت، محمدتقی عباسی شوازی، «بررسی رابطه عوامل اجتماعی و فرهنگی با نگرش دانشجویان نسبت به معاشرت و دوستی دختر و پسر پیش از ازدواج»، مجله علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز، دوره بیست و چهارم، شماره دوم، ۱۳۸۵.

۲۵. مهتدی، محمد مهدی، «معامله با خدای مهربان»، پیام زن، شماره ۲۸۵ و ۲۸۵، آذر و دی ۱۳۹۴.

۲۶. ناظم زاده، فاطمه، «خانواده ایرانی»، در:

www.tebyan.net/newindex.aspx?pid=231437

۲۷. نوری، اعظم، «بررسی اشتغال زنان از دیدگاه اسلام»، مجله نامه جامعه، شماره ۸۵، مهر ۱۳۹۰.

۲۸. «اشتغال زنان در بستر خانواده و ارتباط آن با طلاق» نشریه حوراء، شماره ۱۸، بهمن و اسفند ۱۳۸۴.

۲۹. «کاشتن بذر کفر در ذهن مخاطبان بازی‌های رایانه‌ای / بازی «گادز» رخنه‌ای در خداباوری»، در: www.seraj24.ir

ج) سایت‌ها

۱. باشگاه خبرنگاران جوان: www.yjc.ir

۲. پایگاه انتخاب: www.entekhab.ir

۳. پایگاه اینترنتی اسلام کوئست: www.islamquest.net

۴. پایگاه جوان آنلاین: www.javanonline.ir

۵. پایگاه خبر آنلاین: www.khabaronline.ir

۶. پایگاه خبری تحلیلی صراط: www.seratnews.ir

۷. خبرگزاری تسنیم: www.tasnimnews.com
۸. خبرگزاری دانشجو: www.snn.ir
۹. خبرگزاری مهرخانه، www.Mehrkhaneh.ir
۱۰. روزنامه جام جم: www.JameJamOnline.ir
۱۱. روزنامه شرق: www.sharghdaily.ir
۱۲. روزنامه شهروند: www.shahrvand-newspaper.ir
۱۳. روزنامه همشهری: www.Hamshahronline.ir
۱۴. سایت اقتصاد آنلاین: www.eghtesadonline.com
۱۵. سایت پرسمان: www.porseman.org
۱۶. سایت تبیان: www.tebyan.net
۱۷. سایت جهان نیوز: www.jahannews.com
۱۸. سایت یالثارات: www.yalasarat.com